Bart Brinckman

EEN SCHAKEL TUSSEN ARBEID EN LEIDING: HET RIJKSARBEIDSAMBT (1940-1944)

Kort na de kapitulatie telde België een half miljoen werklozen (1). Bewindslui en — a fortiori — bezettingsautoriteiten houden hier niet van. Voor laatstgenoemden zijn rust en orde van vitaal belang. Hun Heimat kon verder heel wat Belgische arbeiders gebruiken om het tekort aan eigen werklui te verzachten. De *Militärverwaltung* had daarom de demobilizatie van dit leger werklozen als eerste bekommernis. De rol van de arbeidsbureaus kwam nu ter sprake en meteen wrong het schoentje. Vele plaatselijke vestigingen raakten de achttiendaagse veldtocht niet heelhuids door (verwoestingen, gevlucht personeel). *Militärverwaltungschef* Reeder maakte daarenboven voorbehoud bij de kwaliteit van de dienstverlening. Ze hadden minstens vijftien jaar achterstand op hun Duitse tegenhanger met een zowel kwantitatief als kwalitatief veel zwakkere bemanning. Zelfs het juist aantal werklozen in een omschrijving kon niet ingeschat worden. *An einen geregelten Arbeitseinsatz war zunächts nicht zu denken*, klonk Reeders konkluzie (2). Deze kritiek leidt ons terug naar de ekonomische krisis van de jaren dertig. Zij was de oorzaak van de oprichting van de Nationale Dienst voor Arbeid en Werkloosheid (N.D.A.W, de voorloper van de huidige R.V.A.). Een snelle blik oostwaarts laat ons toe ook daar even de toestand te evalueren.

INLEIDING

De desastreuze ekonomische krisis was verantwoordelijk voor de versmelting van de werkloosheidsuitkering en arbeidsbemiddeling in de schoot van één instelling. De grote werkloosheid bracht de ontoereikende werking van de «werkbeurzen» aan het licht. Besparingsijver en de hoop dat de werkgevers voor dit nieuwe systeem wilden betalen, speelden bij de

(1) F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling van Belgische arbeidskrachten tijdens de bezetting, 1940*, Brussel, 1970, p. 117.

(2) G.R.M.A., T. 501 R. 102, *Tätigkeitsbericht* (TB) nr. 3 van 19 juni 1940, *Anlage* 2, *Arbeitseinsatz*, p. 1; TB nr. 10 van 1 november 1940, p. 10.

regeringsbeslissing van 1934 ook hun rol. Toen werden de «werkbeurzen» en de organizatie van de vrijwillige werkloosheidsverzekering tot de Diensten van Arbeidsbemiddeling én Werkloosheid (let op de naamgeving) samengevoegd. Het KB voorzag verder de oprichting van een centraal orgaan belast met de koördinatie van de verschillende Diensten en de uitvoering van de uitgedokterde tewerkstellingspolitiek (3).

De noodzaak van dit centraal orgaan wees de praktijk uit. Gebrekkige koördinatie veroorzaakte een van Dienst tot Dienst variërende wetsinterpretatie. Onervaren personeel, zonder een aangepaste werkwijze, had zijn primordiale taak — de plaatsing van arbeiders — volledig verwaarloosd. De link tussen het bemiddelen van werklozen en hun steunuitbetaling was er bijgevolg niet gekomen. Een nieuwe organizatie zou zich voortaan aan elke administratieve voogdij onttrekken en zelf instaan voor het beheer van alle Gewestelijke Bureaus (4). De regering van Zeeland belastte in juli 1935 de net opgerichte N.D.A.W. met deze taak. Een Hoofdbestuur, een Bestuurskomitee en een Direkteur-Generaal mochten haar verkregen bevoegdheden in de praktijk brengen. In deze organizatie lagen de werklozenkassen aan de basis. De Gewestelijke Bureaus van de N.D.A.W. stonden een trap hoger. Zij werden voornamelijk belast met de arbeidsbemiddeling en de kontrole op de uitkeringen enerzijds en de financiële toestand van de werkloze anderzijds. Aan de top kregen we een Centraal Bestuur dat alle Gewestelijke Bureaus koördineerde. Het Bestuurskomitee samen met zijn Direkteur-Generaal verzorgde het dagelijks bestuur. Dit bestuur verwezenlijkte de politiek die het Hoofdbestuur voorstond. Zowel het Hoofdbestuur als het Bestuurskomitee hadden een paritaire inslag. Specialisten en regeringskommissarissen maakten hun aantal rond (5).

De N.D.A.W. kon volgens de regering veel werk verrichten. De organizatie van de Gewestelijke Bureaus inklusief de personeelsaangelegenheden, het opstellen van een bemiddelingssystematiek, het in overeenstemming brengen van de Gewestelijke Bureaus... Dit laatste zou een soort nationale clearing inzake vraag en aanbod van arbeidskrachten moeten mogelijk maken. Op zijn minst maandelijks verwachtte de regering statistieken over werkloosheid, de financiële gevolgen ervan, bemiddeling, demografische en ekonomische faktoren enz. Het waren juist deze statistieken die de regering konden voorlichten waar en/ of wanneer er eventueel nieuwe openbare werken konden opgestart worden. Het principe dat een strukturele werkloosheid de impuls van openbare werken kon zijn, stond hier

(3) V. MARTIN, *Le placement public des travailleurs en Belgique. Le fonctionnement des institutions existantes et les réformes nécessaires*, Bruxelles, 1938, p. 109-112 — *Belgisch Staatsblad*, Brussel, 1934, p. 4129-4139.

(4) H. FUSS, *De organisatie van de verplichte verzekering tegen werkloosheid*, Brussel, 1937, p. 19 — V. MARTIN, *op.cit.*, p. 113-116.

(5) KB. van 27 juli en 31 juli 1935 in: *Verzameling der Wetten en Koninklijke Besluiten*, 1935, p. 3013-3025 en 3257-3269 — *De Rijksdienst voor Arbeidsbemiddeling en Werkloosheid bestaat 25 jaar*, Brussel, 1960, p. 11.

voorop. Maatregelen om de plaatselijke vestigingen administratief te ontlasten gaven ze de nodige ruimte om zich intensiever met de bemiddeling en de kontrole van de werklozen bezig te houden. De totale reorganizatie werd in 1936 afgerond. Rijkelijk laat en de achterstand met het buitenland bleef aanzienlijk (6).

De eigenlijke werking van de N.D.A.W. liet nog veel te wensen over. Van staatswege kregen de N.D.A.W. en haar Gewestelijke Bureaus geen monopolie. Ook de Vrije Werkbeurzen (al dan niet door de Staat gesubsidieerd) en de Werkbeurzen met winstbejag (wiens gebruik te betalen was) behielden hun bestaansrecht. De statistische gegevens van de Gewestelijke Bureaus waren zo onvolledig. De voor alle arbeidsbureaus geldende verplichting om hun statistieken te publiceren werd maar gedeeltelijk opgevolgd. Vaak slaagden de plaatselijke vestigingen er ook niet in boven het regionale uit te stijgen. Twee redenen verhinderden het verdwijnen van de alternatieve werkbeurzen. De openbare diensten waren soms niet aangepast aan de eisen van bepaalde beroepsgroepen. Ook beschouwde men hun technieken als inferieur. Dit veroorzaakte een zeker wantrouwen in bepaalde (werkgevers)kringen (7). Dit wantrouwen verklaart waarom werkgeverskringen geen kontakt opnamen met de Gewestelijke Bureaus wanneer ze om arbeiders verlegen zaten. Een onderzoek wees uit dat zij slechts in het hoogst noodzakelijke geval — d.w.z. als alle overige pogingen vruchteloos waren gebleven — op hun diensten beroep deden. Het patronaat schreef dit ook toe «aan de mindere kwaliteit van de daar aangeboden werknemers». Zo komen we natuurlijk in een vicieuze cirkel terecht. Want, als de werkgevers slechts ten einde raad de openbare arbeidsbureaus om hulp vroegen, hoe konden deze dan ooit het personeel «van de gewenste hoedanigheid» vinden ? De verplichting om vakatures aan het plaatsingskantoor mee te delen kwam er niet. Het aantal plaatsingen bleef door de geringe belangstelling beperkt tot een fraktie van het aantal aanwervingen (8). Een laatste oorzaak van het beperkt gebruik vinden we in de ontstentenis van een verplichte werkloosheidsverzekering. Een verplichte verzekering en een goed funktionerende arbeidsbemiddeling hoorde volgens Koninklijk Kommissaris Fuss dan ook samen. Daarbij was het logisch dat de N.D.A.W. er voor iedereen zou zijn en niet enkel voor de verzekerde werknemer. De diskussie omtrent de invoering van de verplichte verzekering zal in de dertiger jaren ijverig gevoerd worden. Om de tegenstand van het patronaat af te zwakken (en opdat ze zouden meebetalen) pleitte Fuss om de bemiddeling zo professioneel mogelijk uit te

(6) V. MARTIN, *op.cit.*, p. 13.
(7) H. FUSS, *op.cit.*, p. 80 — V. MARTIN, *op.cit.*, p. 81.
(8) H. FUSS, *op.cit.*, p. 83 — V. MARTIN, *op.cit.*, p. 285. Om u van het aantal plaatsingen een idee te geven : in 1936 werd 4,6 % door toedoen van de N.D.A.W. geplaatst. In Frankrijk was dit voor hetzelfde jaar 9,8 %, in Nederland 13,1 % en in Duitsland 44,7 % (Zie MARTIN, *op.cit.*, p. 273).

bouwen. Geen enkel wetsvoorstel haalde voor de oorlog echter de eindmeet ([9]).

Arbeidsregulering in Duitsland.

Een erg grote werkloosheid liet zich in Duitsland al na de eerste wereldoorlog voelen. Tijdens de twintiger jaren zakte het peil nooit onder het miljoen werklozen en jaargemiddelden van anderhalf tot twee miljoen werden vlotjes gehaald. Toch dramatizeerde de Duitse regering nooit. Volgens haar lag de inflatie en de rationalizatie aan de oorzaak hiervan. Het tij zou dus wel keren. Iets kritischer kon een waarnemer ook stellen dat het verschijnsel duidde op de strukturele zwakte en labiliteit van de Duitse ekonomie. Als alarmsignaal werd het echter niet gehoord ([10]).

In deze konstellatie werd in 1927 de *Reichsanstalt für Arbeitsvermittlung und Arbeitslosenversicherung* opgericht. Uitgangspunten waren: zowel patronaat als werknemers betalen, de verbinding tussen werklozenbemiddeling en -vergoeding (de werkloosheidsverzekering werd verplicht) en de ekonomische verantwoording (i.p.v. geografisch) van een ressort. Een net van 360 *Arbeitsämter* en 13 *Landarbeitsämter* werd in elkaar gestoken. Deze *Landarbeitsämter* waren de schakel tussen de centrale autoriteiten (de *Hauptstelle* in Berlijn) en het netwerk van *Arbeitsämter*. De bedoeling was in elk LAA de werkloosheid zo minimaal mogelijk te maken. Daarom werden ze ekonomisch bepaald ([11]). De bestuurlijke gelijkenissen met de N.D.A.W. zijn zo frappant dat de latere Duitse bezettingsautoriteiten laatstgenoemde als een kopie van het Duitse voorbeeld omschreef ([12]). Na de *Machtübernahme* bleef van het Hoofdbestuur en het Bestuurskomitee enkel nog de vroegere *Präsident* over: Friedrich Syrup. Het door de Nazi's zo gehuldigde *Führerprinzip* werd meteen op de *Reichsanstalt* toegepast.

Volgens de Duitse historicus Dietmar Petzina was Hitlers politiek van *Arbeitskräftemobilisierung* erg belangrijk. Een, desnoods gewelddadige, arbeidersmobilizering en -disciplinering kon de stabiliteit van het regime ten goede komen en een bewapenings- en expansiepolitiek mogelijk maken ([13]). Deze viertrapspolitiek (de jaren '34/'35, '35/najaar '36, najaar '36/

(9) H. FUSS, *op.cit.*, p. 76-77 — G. VAN GOETHEM, *Vakbonden in het interbellum (1918-1940). De problemen van organisatie, funktionering en financiën van een nieuwe sociale macht*, R.U.Gent, 1980, p. 240 en 244-247 (onuitgegeven licentieverhandeling).

(10) D. PETZINA, *Hauptprobleme der Deutsche Wirtschaftspolitik, 1932-33*, in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (VJZ)*, 1967, p. 19 — R. NOLL VON DER NAHMER, *Weltwirtschaft und Weltwirtschaftkrise*, in: *Propyläen Weltgeschichte, Tl 9, Das zwanzigste Jahrhundert*, Berlin-Frankfurt-Wien, 1960, p. 372.

(11) B.A. SIJES, *De arbeidsinzet in Nederland*, Den Haag, 1966, p. 13 — V. MARTIN, *op.cit.*, p. 122-124 — J. FRIED, *The exploitation of foreign labour by Germany*, Montreal, 1945, p. 17.

(12) G.R.M.A., T. 77 R. 565, *Abschlussbericht, Wirtschaftsabteilung, Abschnitt 2, Arbeitseinsatz*, fr. 742.469 (voortaan afgekort door *Ab.*).

(13) D. PETZINA, *Die mobilisierung Deutscher Arbeitskräfte vor und während des zweiten Weltkrieges*, in: *VJZ.*, 1970 p. 443-444.

zomer '38 en de zomer '38 en verder) evolueerde van een loutere tewerkstellingspolitiek over een wettelijk meer gerichte arbeidsregulering naar een georganizeerde, even wettelijke, arbeidsverplichting. De Duitse arbeider raakte zijn bewegingsvrijheid volledig kwijt. De «Bedrijfsgemeenschap», een nieuwe maatschappelijke ordening, draaide uit op een «verlicht koncentratiekamp» ([14]). De *Reichsanstalt* voerde deze politiek uit.

Vanaf 1934 doken de eerste arbeidsregulerende maatregelen op. Zo werd het landbouwers verboden naar de industrie over te stappen. Zij die het de afgelopen drie jaar wel gedaan hadden, konden tot een rechtsomkeer worden verplicht. Ook mocht de *Reichsanstalt Zuzügsperre* uitvaardigen. Zo kon het verhuizen naar zwaar door werkloosheid getroffen gebieden worden verboden. Wat later op het jaar kreeg Syrup het alleenrecht *die Verteilung von Arbeitskräften insbesondere ihren Austausch zu regelen*. Het verplichtte werkgevers, en de *Arbeitsämter* hadden het recht het te kontroleren, om bij hun personeelsbezetting met een *altersmäßige* samenstelling rekening te houden. Arbeiders, jonger dan 25, moesten hun plaats aan werkloze gezinshoofden afstaan. Vervolgens kregen ze werk in de landbouw of bij de *Reichsarbeitsdienst* (een soort nazi-burgerdienst). Daarbij hoorde een klausule dat het AA bij een aanwerving van een jongere werknemer (min 25 jaar) zijn fiat moest verlenen. De aanleiding tot deze *Arbeitsplatzaustausch* lag bij de tussen jong en oud onevenredige daling van de werkloosheid. Na protest werd deze regeling twee jaar later opgedoekt ([15]). Niet alleen de leeftijd maar ook verschillende industriële sektoren waren deregulerende faktoren. Al gauw overtrof de vraag het aanbod van staalarbeiders. Met de verordening van 10 augustus 1934 kreeg Syrup een volmacht om de *Freizüzigkeit auf dem Arbeitsmarkt im Hinblick auf den sich anbahnenende Arbeitskräftemangel einzuschränken*. Voorlopig bleef deze volmacht dode letter. Wat later was voor een metaalarbeider de toelating van het AA nodig om buiten zijn ressort werk te zoeken. Een tweede faze breekt aan. Vooral de *kriegswichtige* takken van de industrie werden nauwlettend in de gaten gehouden ([16]). De *Reichsanstalt* kon haar macht verder uitbouwen. Zo bracht ze vanaf februari 1935 de arbeidsboekjes op de markt. Dit persoonlijk boekje hield het curriculum vitae van de eigenaar bij. Het initiatief hoopte zo iedere arbeider «volgens bekwaamheid» aan het werk te zetten volgens een vooraf uitgestippelde politiek. Daar de werkgever het ding bewaarde en het vanaf 1936 een conditio sine qua non was om nog aan de slag te raken, raakte de werknemer aan zijn

(14) J. KUCZYNSKI, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus. Tl. I Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland von 1789 bis zum gegenwart. Bd. 6. Darstellung der Arbeiter in Deutschland von 1933 bis 1945*, Berlin (Ost), 1964, p. 150 — T. MASON, *Sozialpolitik im Drittem Reich. Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft. 2 Auflage*, Opladen, 1978, p. 322.

(15) J. KUCZYNSKI, *op.cit.*, p. 150-1 — B.A. SIJES, *op.cit.*, p. 13 — T. MASON, *op.cit.*, p. 133-134 — W. BENZ, *Von freiwilligen Arbeitsdienst zur Arbeitsdienstpflicht*, in: *VJZ*, jg. 16, 1968 p. 354 — *Ab.*, fr. 742.466.

(16) J. KUCZYNSKI, *op.cit.*, p. 151-152.

bedrijf gebonden. Wat later kreeg de *Reichsanstalt* ook het monopolie op de arbeidsbemiddeling ([17]).

De afkondiging van het *Vierjahresplan* (4JP), najaar 1936, was in velerlei opzicht een breuk met vroeger. Gedaan met de depressiepolitiek. Bij de voltooiing van het plan moest Duitsland klaar voor de oorlog zijn: het leger *Kriegsfähig* en de ekonomie *Einsatzfähig*. De arbeidspolitiek (*Arbeitseinsatz*), voorheen de bevoegdheid van het *Reichsarbeitsministerium* werd een prerogatief van de organizatie, belast met de uitvoering van het 4JP. De *Reichsanstalt* maakte geen deel uit van deze organizatie maar bleef met de uitvoering en supervizie belast onder leiding van de nog altijd aanwezige Syrup ([18]). Hij nam ook steeds de verantwoordelijkheid van de getroffen maatregelen. De band met het 4JP werd zo wat verdoezeld ([19]). Göring, leider van de organizatie, zag de arbeidsmarkt somber in. Vooral in de bouw- en metaalsektor was het tekort aan arbeiders nijpend (37 % van het totaal aantal arbeiders). De zeven eerste uitvoeringsbepalingen van het 4JP hadden op één na dan ook allen met de *Arbeitseinsatz* te maken. Strafbepalingen werden vooraf vastgelegd. Gewezen bouwvakkers en metaalarbeiders konden verplicht worden hun vroegere arbeid te hervatten ([20]). Toen dit niet hielp haalde Syrup de verordening uit 1934 in verband met de *Freizügigkeit* boven. Van februari 1937 af kon een patroon enkel met de goedkeuring van een arbeidsbureau een metaalarbeider in dienst nemen. In het najaar vielen ook de bouwvakkers onder deze maatregel. De werknemer verloor nu het recht zijn arbeid aan de meest biedende te verkopen ([21]).

In 1938 werd het ontoereikende van deze politiek duidelijk. Er bleven slechts twee oplossingen over om de tewerkstelling in *kriegswichtige* sektoren op te krikken: differentiële loonsverhogingen of dienstplicht. De laatste oplossing achtte Göring het meest opportuun. Van 1 juli af kon de *Reichsanstalt-Präsident* ieder Duits staatsburger verplichten — voor een beperkte tijd — een bepaald beroep aan te leren of het zijne ergens te lande uit te oefenen: *Wirtschaftssoldaten* heette het toepasselijk. *Verordnung zur Sicherstellung des Kräftebedarfs für Aufgaben von besonderer staatspolitischer Bedeutung* klonk het eufemistisch ([22]). Syrup mocht deze

(17) *Het arbeidsboek*, in: *Arbeidsblad*, 1936, p. 470-471. (Vertaling van een artikel van Syrup.) — E. HOMZE, *Foreign Labor in Nazi Germany*, Princeton, 1967 p. 11 — B.A. SIJES, *op.cit.*, p. 14-15 — T. MASON, *op.cit.*, p. 140.

(18) E. HOMZE, *op.cit.*, p. 11 — B.A. SIJES, *op.cit.*, p. 15-17 — D. PETZINA, *Die Mobilisierung...*, p. 446-447. Een van de zes onderverdelingen van de 4JP-*Organisation* heette de *Geschäftsgruppe Arbeit*. Deze bestond uit twee onderdelen: de eerste hield zich met sociaal-politieke zaken bezig (lonen e.d.), de tweede kreeg de *Arbeitseinsatz* onder haar hoede en stond o.l.v. Syrup.

(19) T. MASON, *Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft. Dokumente und Materialen zur deutschen Arbeiterpolitik 1936-1939*, Opladen, 1975, p. 250.

(20) T. MASON, *Labour in the Third Reich, 1933-1939*, in: *Past and Present*, 1966, p. 127-129.

(21) T. MASON, *Dokumente...*, p. 251-253 en 501-503 — J. KUCZYNSKI, *op.cit.*, p. 153-154.

(22) T. MASON, *Dokumente...*, p. 669-670 — D. PETZINA, *Die mobilisierung...*, p. 448.

kaderwet verder met uitvoerende maatregelen konkreet invullen. Bepaalde bedrijven hadden voortaan recht op dienstverplichte arbeiders, andere juist niet. In februari 1939 liet men alle skrupules varen. De *Dienstverpflichtung* gold nu voor alle ingezetenen van het *Reich*, was van onbepaalde duur en loonbehoud werd niet langer verzekerd. Hieraan werd de zgn. *Beschränkung der Arbeitsplatzwechsels* gekoppeld. Elk ontslag of aanwerving was voortaan aan de toestemming van een *Arbeitsamt* onderhevig. De brief die Syrup in dit verband naar de *Landarbeitsämter* stuurt is gewoon hallucinant. Deze praktische handleiding om de arbeidsregulering in bedrijven met *staatspolitischer Bedeutung* zo gesmeerd mogelijk te laten verlopen, is eigenlijk een staaltje van gewetenloze technokratie ([23]). Eind 1939 zullen 1,3 miljoen arbeiders met de dienstplichtmaatregel gekonfronteerd zijn. De arbeidsboekjes verschaften de broodnodige informatie ([24]).

Ondertussen onderging de *Reichsanstalt* enkele belangrijke organizatorische wijzigingen. We kunnen er niet dieper op ingaan maar willen wel een algemene trend weergeven. Zo werd de funktie van *Treuhänder der Arbeit* (bepaalde de minima- en maxima-lonen in een bepaald geografisch gebied) systematisch versmolten met die van *Leiter* van een *Arbeitsamt*. Voortaan verzorgden deze instellingen naast de *Arbeitseinsatz* ook de *Lohnpolitik*. De *Reichanstalt* groeide nu stilaan uit tot een instrument van een streng georganizeerde en gekontroleerde ekonomie. Naast de tewerkstelling begon ze nu tevens de betaling te regelen ([25]).

Op 1 september 1939 — uiteraard geen toeval — werd de *Verordnung über die Beschränkung des Arbeitsplatzwechsels*, die al ten dele van kracht was, uitgebreid over de gehele bevolking. Niemand in om het even welk bedrijf kon ontslagen noch aangeworven worden zonder toelating van het bevoegd *Arbeitsamt*. *Diese (...) Maßnahmen sollen die Arbeitsämter ermöglichen, alle Vorgänge in Arbeitseinsatz zu erfassen und die Arbeitskräfte nach dem wehrwirtschaftlichen Erfordernissen zu lenken*, besluit de aanvullende nota van het RAM ([26]). Dit behoeft geen kommentaar meer. Zo werd de volledige staatskontrole aangaande de arbeidsverdeling afgerond. De wetgeving maakte meteen de achillespees van de Duitse oorlogsekonomie duidelijk: het tekort aan arbeidskrachten ([27]). De vier jaar durende bezetting zal dit herhaalde malen onderstrepen.

Met deze inleiding hebben we getracht Reeders uitlatingen te illustreren. Het is duidelijk dat de Duitse situatie de *Reichsanstalt* veel meer werkruimte bood. Een aktieve tewerkstellingspolitiek, de arbeidsboekjes,

(23) T. MASON, *Dokumente...*, p. 666-668 en 695-698.
(24) Id., *op.cit.*, p. 290-291 — Id., *Dokumente...*, p. 702-719.
(25) M. BROSZAT, *Der Staat Hitlers*, München, 1983, p. 206.
(26) T. MASON, *Dokumente...*, p. 1053-1057.
(27) D. PETZINA, *Die Mobilisierung...*, p. 449-451.

een bemiddelingsmonopolie, een strenge arbeidsreglementering tot zelfs een dienstplicht. Het zijn maatregelen die de N.D.A.W. niet hoefde uit te voeren. Van een bemiddelings- en steunuitbetalingsorganisme was de *Reichsanstalt* uitgegroeid tot een instrument voor de arbeidsregulering. De N.D.A.W. heeft zelf deze eerste faze niet bereikt, omdat de werkloosheidssteun in België fakultatief bleef. De *Reichsanstalt* kreeg zo mogelijkheden te over zich helemaal te ontplooien en haar werking tot in de puntjes te regelen. Dat haar werking deze van de N.D.A.W. in de schaduw stelde, was dan ook niet meer dan normaal. De Tweede Wereldoorlog zal echter de tweede faze voor de N.D.A.W. inluiden.

1. DE INVAL VOORBIJ

Tijdens de Duitse invasie was de verwarring bij de bevolking erg groot. Meer dan een miljoen mensen ging op de vlucht. De chaos werd er enkel maar volmaakter door. Het gevolg, een ekonomische bedrijvigheid die bijna volledig stilviel. Na de kapitulatie kon deze bedrijvigheid niet zomaar terug opgestart worden. Dit kwam niet door te zwaar geteisterde produktiemogelijkheden (de verwoestingen «vielen mee»). Wel ontbraken er arbeiders en indien zij aanwezig waren werden ze technisch werkloos omdat vooral het geschoold kader op het appel ontbrak ([28]). Daar kwam verder het ontredderd verkeersnet bij en de onmogelijkheid om grondstoffen op een korte termijn aan te voeren. De werkloosheid, door de mobilizatie gedaald tot 154.000 eenheden, steeg door al deze faktoren gezwind tot een half miljoen in de zomer van 1940. De demobilizatie en de stapsgewijze terugkeer van duizenden vluchtelingen uit Frankrijk werkte het fenomeen verder in de hand. Voor een bezettingsmacht is zo'n leger werklozen totaal onaanvaardbaar. Men wilde dan ook gevat ingrijpen ([29]).

Waar Reeder niet diende in te grijpen, was bij de Belgische industriëlen zelf. Reeds snel besloten zij tot een werkhervatting. Zij meenden namelijk dat men niet meer op een soort *Commission for Relief in Belgium* moest rekenen. Deze Kommissie had er tijdens WO I voor gezorgd dat het land van voedsel werd voorzien. Ook werklozen had men op deze manier in leven gehouden. Met dit argument wilde het patronaat duidelijk maken dat er moest geproduceerd worden indien de bevolking iets op de broodplank wilde zien. Daarbij was werkloosheid door een *Verordnung* van 10 mei strikt verboden. De mogelijkheid dat Duitsers tot een tewerkstelling in het *Reich* durfden overgaan, was niet onbestaande. Tevens hielden de industriëlen rekening met «het Nationaal Patrimonium». Men vreesde namelijk voor een ontmanteling van het industriepark (zoals tijdens WO I) of voor het

(28) F. BAUDHUIN, *L'économie belge sous l'occupation, 1940-1944*, Bruxelles, 1945, p. 117-118 — J. GOTOVITCH, *La Rüstungs-Inspektion Belgien*, in: *Archives et Bibliothèques de Belgique*, deel XL, 1969, p. 440.

(29) F. SELLESLAGH, *1940: 500.000 werklozen*, in: W. MEYERS (e.a.), *Hoe België Wereldoorlog II overleefde*, 1975, p. 155.

onder Duits sekwester plaatsen van bedrijven. Deze argumenten, uitstekend samengevat door Mark Van Den Wijngaert ([30]), worden geopperd door de verdedigers van dit regime (ook wel de Galopin-doktrine genoemd) in geschriften die in repressietijd gepubliceerd werden. Nog volgens deze lektuur werd een teoretisch en moreel kader voorzien waaraan de industriëlen zich dienden te houden ([31]). Deze apologetische lektuur wordt echter zwaar aangevallen in het werk *Belgian Business in the Nazi New Order*. De auteur Gillingham verwijst in zijn boek deze drie argumenten ongenuanceerd naar de papiermand, hij neemt zelfs het woord *humbug* (oplichterij) in de mond. Zekere sympatieën voor de Nieuwe Orde zouden ook meegespeeld hebben. Misschien waren deze wel van doorslaggevender belang ([32]). We kunnen hier echter niet langer blijven bij stilstaan.

Tenslotte kan men ook verwijzen naar de talrijke personaliteiten die de bevolking opriepen om terug aan het werk te gaan. De bekendsten in dit verband zijn ongetwijfeld de uitspraak van Leopold III en de oproep van de Burgemeester van Brussel, Van de Meulebroeck ([33]). Er was echter meer dan dat. Psychologisch was de bereidheid tot werken er ook bij de arbeiders. De Duitsers hadden bij de kapitulatie niet alleen een goede indruk nagelaten, ze straalden een verpletterende onoverwinnelijkheid uit ([34]). Vele arbeiders, door de korrekte Duitse houding gerustgesteld, wilden dan ook terug aan het werk. Het brood moest verdiend worden en daarnaast was men op zoek naar veiligheid. De gebeurtenissen en de verwarring van na de kapitulatie hadden de arbeiders overdonderd. Men voelde zich door de bewindslui in de steek gelaten. Er bleef dan ook maar één organisme over waar men een zekere «geborgenheid» kon terugvinden : de fabriek, de mijn... Bevreesd voor een werkonderbreking beginnen de arbeiders dan naar werk te zoeken ([35]).

Hoe was nu de N.D.A.W. eigenlijk de eerste oorlogsdagen doorgekomen, want dat voor haar aanzienlijke werkzaamheden weggelegd waren, lijkt wel duidelijk. In april of begin mei had de regering een mobilizatieplan voor de N.D.A.W. opgesteld. Naarmate het territorium progressief zou

(30) M. VAN DEN WIJNGAERT, *Het Beleid van het Comité van de Secretarissen-Generaal in België tijdens de Duitse bezetting 1940-1944*, Brussel, 1975, p. 66-70 (voortaan afgekort door VDW).

(31) F. DELLICOUR, *La politique du travail pendant la guerre*, Bruxelles, 1946, p. 39-40. Zo mocht men geen direkt oorlogstuig produceren, geen persoonlijke doeleinden nastreven en het liefst zaken doen per beroepsgroep.

(32) J. GILLINGHAM, *Belgian Business in the Nazi new Order*, Ghent, 1977, p. 162-164 — H. BALTHAZAR, *België onder Duitse bezetting, 10/05/40 — 08/09/44*, in : *AGN*, deel 15, 1982, p. 40-42.

(33) F. BAUDHUIN, *op.cit.*, p. 146-151 — F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling van Belgische arbeidskrachten tijdens de Bezetting. 1940*, Brussel, 1970, p. 19. (voortaan afgekort SEL. 1)

(34) P. STRUYE, *L'évolution du Sentiment Public en Belgique sous l'occupation Allemande*, Bruxelles, 1945, p. 17-18.

(35) G. JACQUEMYNS, *Quelques Attitudes et Réactions des Travailleurs Belges sous l'Occupation Allemande (1940-1944)*, in : *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale*, jg. 31, 1958, p. 25-26.

veroverd worden, was de opdracht gegeven om de Gewestelijke Bureaus te sluiten, de archieven te vernietigen en het personeel, volgens een beslissing van de Sekretarissen-Generaal, eventueel ter beschikking te stellen van de in bezet gebied overgebleven overheden. De Direkteur-Generaal vergezelde de regering mee naar het buitenland. De Minister van Arbeid had het voornemen om de kantoren gedurende de gehele oorlog te sluiten. De bedoeling van dit opzet ligt voor de hand. De regering wilde beletten dat de Duitsers Belgische werklui makkelijk konden opeisen en de N.D.A.W. daarbij logistieke steun zou leveren. De snelle vooruitgang van de Duitse troepen kelderde echter dit vooropgezet plan ([36]). Vele kantoren zullen dan ook niet sluiten noch hun archieven vernietigen. De vraag is trouwens in hoeverre ze van dit destruktief bevel op de hoogte waren. Pas op 14 mei had de Minister van Arbeid en Sociale Voorzorg, Gust Balthazar, tot uitvoering van de bepalingen besloten. Zo ging Direkteur-Generaal Grignard vervolgens over tot het ontslaan van het personeel en gaf hij het bevel de archieven te vernietigen ([37]). Als gevolg hiervan zal de situatie sterk verschillen van streek tot streek, van Gewestelijk Bureau tot Gewestelijk Bureau. Sommige kantoren zijn daadwerkelijk overgegaan tot de vernietiging van bepaalde archieven. Zo werden in Gent stukken verbrand, in Brugge stopte men de kaarten van werkzoekenden in de grond. Alle ooggetuigen hebben ons daarentegen verzekerd dat er verder «gewerkt» werd ([38]). We weten dat de Gewestelijke Bureaus in Brugge, Gent en Antwerpen maar ook op bepaalde plaatsen in het Waalse landsgedeelte open zijn gebleven, alle omstandigheden in acht genomen ([39]). Reeder zelf schreef dat talrijke kantoren beschadigd waren, de kaartsystemen vernietigd en het personeel gevlucht ([40]).

Geheel in tegenspraak met het besluit van zijn Minister vroeg Sekretaris-Generaal Verwilghen reeds op 20 mei aan zijn kollega's (op aandringen van de Duitsers?) in het Komitee of de plaatsingsbureaus hun aktiviteiten mochten hervatten. Hiertegen opperde men geen bezwaar, tenminste als het bij een *état embryonnaire* bleef ([41]). In het Bestuurskomitee van de N.D.A.W. verdedigde Direkteur-Generaal de Voghel dan ook de herope-

(36) Auditoraat Generaal bij het Militair Gerechtshof (AGMG), doss. 80 B-46, 2. De Auditeur liet ons niet toe de stukken omstandig te duiden — J. BONDAS, *Forced labour and deportation*, in : *Belgium under occupation*, New York, 1947, p. 83 — P. POTARGENT, *De tewerkstelling van Belgische arbeidskrachten in het binnen- en buitenland tijdens de bezetting*, in : *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, jg. 37, 1946, p. 22-23.

(37) *Ab.*, fr. 742.478-479.

(38) Interview Bart Brinckman-Anoniem (Gewestelijk Bureel en AA Brussel), Mechelen, 22 november 1986 en interview Bart Brinckman-Michel Vandorpe (AA Brugge), Brugge, 11 november 1986.

(39) Fonds Boumans (ARAB) (afgekort FB), 91/506 — Fonds Houben (Louvain-la-Neuve) (afgekort FH) 53, Verslag Vergadering van het Bestuurskomitee van de N.D.A.W. van 30 mei 1940.

(40) TB nr. 3 van 19 juni 1940, *Anlage* 2, AE, p. 1.

(41) Verslag Vergadering van het Komitee der Sekretarissen-Generaal (afgekort VVK) van 16 mei 1940.

ning van de Gewestelijke Bureaus. De Voghel was als Direkteur-Generaal bij het Ministerie van Arbeid en Sociale Voorzorg verantwoordelijk voor het reilen en zeilen van de N.D.A.W. Hij vond langer dralen ongepast doch stelde dat men aanvankelijk met reklame erg voorzichtig moest zijn. Affiches werden voorbereid en zouden aan het komitee worden voorgelegd ([42]). Of deze affiches verband hadden met een mogelijke tewerkstelling in Duitsland is ons niet duidelijk.

Op één juni werd een — door Verwilghen en Vossen (zijn kollega op Binnenlandse Zaken) ondertekende — omzendbrief aan alle Gewestelijke Bureaus verstuurd waarin gevraagd werd een wekelijkse werklozenstatistiek op te stellen. De werklozen werden ook aangemaand zich als werkzoekende bij het dichtstbijzijnde Gewestelijk Bureau in te schrijven ([43]). Ondertussen werkte het Ministerie van Arbeid en Sociale Voorzorg (MvASV) aan een reorganizatie van de N.D.A.W. die beter tegemoet zou komen aan een nieuwe situatie. Op 15 juni 1940 werd de regeling als Besluit ondertekend. Volgens de *Militärverwaltung* week deze reorganizatie maar weinig af van de voorgaande regeling uit 1935 en 1936, wel zou ze zonder haar medewerking tot stand zijn gekomen ([44]). Het eerste is niet helemaal juist. De naamsverandering geeft in dit verband al een belangrijke indikatie : Nationale Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Toezicht. Om de reden van naamsverandering te verduidelijken moeten we even stilstaan bij de toestand van de werklozenkassen.

Vóór de oorlog waren deze werklozenkassen verantwoordelijk voor de uitbetaling van het stempelgeld. Dit kon nu niet meer daar de vakbondssekretarissen *unter Mitnahme der Kassen* gevlucht waren ([45]). Toch zouden enkele gebleven syndikalisten, zowel bij de kristelijke als bij de socialistische vakbonden, naar eigen zeggen, de ondersteuning van de werkloze werknemers nog kunnen uitvoeren ([46]). Het ziet er echter naar uit dat dit uitzonderingen waren. Bij ontstentenis van deze vakbondskassen moesten de gemeentebesturen inspringen. Dit werd trouwens door Reeder ook bevolen ([47]). De Kommissies van Openbare Onderstand (KOO'S) kregen nu de opdracht om de betaling aan de werklozen te verzorgen. En dat steun noodzakelijk was, wisten de Sekretarissen-Generaal ook. In het Komitee werd het aantal personen die bijstand nodig hadden op 1,5 miljoen geschat ([48]). De gemeenten konden deze financiële aderlating uiteraard niet aan.

---

(42) FH 53, Verslag Vergadering van het Bestuurskomitee van het N.D.A.W., van 24 mei 1940.
(43) VDW, *op.cit.*, p. 72.
(44) *Ab.*, fr. 742.478.
(45) TB nr. 2, van 16 juni 1940, in : SEL.1, *op.cit.*, p. 29.
(46) W. STEENHAUT, *De Unie van Hand- en Geestesarbeiders. Een onderzoek naar het optreden van de vakbonden in de bezettingsjaren (1940-1944)*, R.U.Gent, 1983, p. 33-34 (onuitgegeven doctoraatsverhandeling).
(47) Zie noot 45.
(48) VVK van 26 mei 1940.

Daarom werden zij geholpen door voorschotten van de *Reichskreditkasse* ([49]). Ook de Belgische Banken zullen via de net opgerichte *Association Nationale d'Assistance* de Belgische Staat van fondsen voorzien om o.a. de werklozen uit te betalen ([50]). Eén van de eisen die deze banken stelden om dit geld voor te schieten, was de verscherping van de werkloosheidskontrole om de heropleving van de industriële bedrijvigheid in de hand te werken ([51]).

De N.D.A.T. kreeg dan ook een dubbele opdracht. Vooreerst stond de Dienst in voor de kontrole van de «staat van behoeftigheid» der werklozen en van het gebruik van de door de staat aan de gemeenten en KOO'S verschafte geld. Als tweede opdracht diende men de werklozen gemakkelijker ter beschikking van de werkgevers te stellen ([52]). Achteraf bekeken zal het Komitee (en m.b. het MvASV) door deze reorganizatie zich een hele hoop problemen op de hals halen. Dit kwam omdat de statuten van de nieuwe N.D.A.T. nooit geregeld zullen worden.

De uitgekeerde vergoedingen vonden de Duitsers echter te laag. Niet van enige demagogie gespeend zullen zij daarop wijzen. Ook was de bezetter niet te spreken over het anarchistisch en verouderd karakter van de steunuitbetaling. Op een reorganizatie van de sociale dienstverlening werd aangedrongen ([53]). Het is dan ook zeer de vraag of het besluit dd. 29 juni 1940 «betreffende de steun aan behoeftige personen te verlenen» er *sans aucune intervention allemande* is gekomen ([54]). Met dit besluit werden de vergoedingen wat opgetrokken. Daarbij werden alle voorwaarden vastgelegd om voor een uitkering in aanmerking te komen. Uiteraard diende de werkloze ingeschreven te zijn bij de lokale N.D.A.T. en in «staat van behoeftigheid» verkeren. Ook kon de plaatselijke burgemeester werkbekwame werklozen verplichten om allerhande karweien uit te voeren (puin ruimen, grachten reinigen, parkjes verzorgen enz.). Dit noemden de Duitsers *Pflichtarbeite* en de invoering hiervan was een verzoek van de *Militärverwaltung* geweest ([55]). Schultze zal in een nota aan het Ministerie van Arbeid met aanbevelingen inzake de werking van de Gewestelijke Bureaus op het belang van deze werken wijzen ([56]). Indien een arbeider

(49) SEL 1, *op.cit.*, p. 8.
(50) VVK van 25 mei 1940 — VDW, *op.cit.*, p. 25.
(51) FH 12, van april 1942, Nota over de verhoudingen tussen het MvASV en de Duitse Overheid.
(52) Besluit van 15 juni 1940, in: *Verzameling van de Besluiten der Sekretarissen-Generaal*, 1940, p. 89-93.
(53) TB nr. 4, van 29 juni 1940, p. 12-13.
(54) Besluit van 28 juni 1940, in: *Belgisch Staatsblad der Ministeriële Besluiten en andere Besluiten der Sekretarissen-Generaal*, 1940, p. 37-43 (voortaan afgekort door *Belgisch Staatsblad...*).
(55) TB nr. 4 van 29 juni 1940, p. 13.
(56) FH 52, Brief van Schultze aan de Voghel van 15 juli 1940. *Oberkriegsverwaltungsrat* Schultze was het hoofd van de *Gruppe VII*. Dit onderdeel van de *Verwaltungsabteilung* hield zich bezig met *Sozialwesen und Arbeitseinsatz*. Het spreekt vanzelf dat op het vlak van de tewerkstelling de autoritaire Schultze de eerste Duitser was waarmee zowel Hendriks als Verwilghen in aanraking zullen komen.

plichtarbeid weigerde, werd hij met uitsluiting gedurende één maand bedacht. Dit was eveneens het geval wanneer men «zonder wettige reden, weigerde een bediening te aanvaarden». Dit laatste, m.b. artikel 26, zal voor heel wat verwarring zorgen. In hoeverre moest men namelijk «een bediening» interpreteren ? Wat later werd de kontrole op de werklozen gespecifieerd in een Besluit. Daarbij stonden de KOO'S in voor de uitbetaling van de werklozen. De N.D.A.T. kontroleerde vervolgens de «staat van behoeftigheid» van de werklozen en de praktijken van deze KOO'S ([57]). Toch zal de relatie tussen beide instellingen verre van vlekkeloos verlopen. Blijkbaar waren ze niet voorzien op de omvang van hun taak ([58]).

2. EEN LEIDER VOOR HET RIJKSARBEIDSAMBT.

Om bij de hertewerkstelling alles in goede banen te leiden — er waren tenslotte bijna een half miljoen werklozen — is een gestroomlijnde werving en plaatsing onontbeerlijk. Een kontrole hiervan was voor de Duitsers eveneens hoogst noodzakelijk, al was het maar om alle handelingen volgens hun wensen te laten verlopen. Twee tendenzen dringen zich dan ook op. De uitvoerende macht moet ervoor zorgen dat de leiding van de Dienst in «goede handen» is. Voorts kan men trachten de bevoegdheden van de Dienst zodanig uit te breiden dat de instelling uitstekend geplaatst is om aan de Duitse desiderata tegemoet te komen. Hoe deze twee voorwaarden vervuld zullen worden, gaan we nu even bekijken.

De N.D.A.W. werd dus snel heropend. Volgens Duitse bronnen gebeurde dit op hun verzoek. Aan het hoofd kwam een Direkteur-Generaal van het MvASV, de Voghel te staan. Deze keuze was niet onlogisch, hij zetelde namelijk als regeringskommissaris bij de N.D.A.W. De Voghel werd door de *Militärverwaltung* verzocht het personeel aan te vullen, de direktieposten te bezetten en de Gewestelijke Bureaus fatsoenlijk te behuizen ([59]). Sekretaris-Generaal Verwilghen zal dan in die zin een beslissing nemen ([60]). De vooroorlogse Direkteur-Generaal Grignard kreeg verbod verder te werken. Het verbod lag in de lijn van een Verordening van 18 juni waar

(57) Besluit van 14 augustus 1940, in : *Belgisch Staatsblad...*, 1940, p. 498-491.

(58) FH 54, Brief van Van der Rest aan Verwilghen van 25 september 1940 — Ministerie van Volksgezondheid, Fonds Rijksarbeidsambt. Kaft «Dienstnota's», onderdeel Toezicht (afgekort MVG, FRAA, DN), mededeling nr. 63, van 21 april 1941. Dit fonds telt een twintigtal ringkaften met allerhande nota's, circulaire nota's, richtlijnen... door het RAA aan de AA verstuurd. Tevens is er informatie over de interne keuken van sommige AA terug te vinden. Met uitzondering van de kaft «Dienstnota's» wordt met een nummer 1/.. naar de desbetreffende map verwezen. Voor een meer uitgebreide bronnenbespreking zie B. BRINCKMAN, *Het Rijkarbeidsambt (1940-1944). Een schakel tussen Arbeid en Leiding, deel 2*, Gent, 1987, p. 7-16 (onuitgegeven verhandeling).

(59) TB nr. 3 van 19 juni 1940, *Anlage* 2, AE, p. 1.

(60) FH 23, Brief van Verwilghen aan de Voghel van 13 juni 1940.

eenieder, die naar Frankrijk gevlucht was, slechts met een Duitse toestemming zijn taak als ambtenaar opnieuw mocht aanvatten ([61]). De Voghel zal hem vervolgens voorlopig vervangen tot 15 november 1940 ([62]).

Het reeds aangehaalde Besluit van 15 juni 1940 voorzag naast de Direkteur-Generaal, een Raad van Beheer en een Bestuurskomitee, een parallelle situatie met de ter ziele gegane N.D.A.W. De Raad werd samengesteld door de Bestendige Deputaties (elk één kandidaat) aangevuld met zes aangeduide leden die bevoegd waren op sociaal-ekonomisch gebied. Het Bestuurskomitee bestond uit de voorzitter en vier leden van de Raad van Beheer met vier regeringskommissarissen als waakzame ambtenaren ([63]). Op 15 augustus verscheen de samenstelling van deze raden in het Staatsblad. Van der Rest, topman bij het *Comité Central Industriel* (CCI, de Belgische patroonsorganizatie), werd voorzitter van de twee raden ([64]). Het eindrapport (*Abschlussbericht*) van de *Gruppe VII* maakt er gewag van dat deze bestuursorganen nooit in werking zijn getreden. Enkel de *Überwachungsausschuss*, waarmee waarschijnlijk enkel de regeringskommissarissen bedoeld worden, zou gefunktioneerd hebben ([65]). Dit is gedeeltelijk onjuist. Over de Raad van Beheer hebben we geen informatie, maar het Bestuurskomitee is minstens vijfmaal bijeen geweest. Waarschijnlijk dateert de laatste vergadering van 23 september ([66]). Daarna hebben twee leden van dit komitee, die naar hun zeggen aktief hadden meegewerkt aan de transformatie van N.D.A.W. naar N.D.A.T., ontslag genomen. Beide heren, Velter en Van der Rest — toevallig (?) de twee vertegenwoordigers van het patronaat — motiveerden hun beslissing met hetzelfde argument. Ze namen het niet dat de N.D.A.T. haar positie van parastatale zou kwijtraken en in het Ministerie van Arbeid en Sociale Voorzorg opgaan. Er waren nl. plannen om de Raad van Beheer en het Bestuurskomitee te degraderen tot louter konsultatieve organen. Hun ontslag betreurde Verwilghen ten zeerste. Hij vond het eveneens jammer dat Van der Rest de publikatie van het nieuwe Besluit niet had afgewacht om zo'n drastische beslissing te nemen. Het ging allemaal zo'n vaart niet lopen, trachtte hij hen gerust te stellen. Hij drong dan ook aan om het ontslag te herzien, het was immers spijtig dat de door hen opgedane ervaring in deze tijden zou verloren gaan. Het resultaat van de briefwisseling was echter buiten de twee ontslagnames nihil ([67]). Geen van

(61) P. POTARGENT, *art.cit.*, p. 27.

(62) FB 81/772. Volgens Piet Potargent (AA Tongeren en het Centraal Bestuur van het RAA in Brussel) is ook Velter, een lid van het Bestuurskomitee, een tijdje Direkteur-Generaal geweest. We vonden hier echter niets van terug (Interview Bart Brinckman-Piet Potargent, Leuven, 4 maart 1987).

(63) De bekendste zijn Thiry voor het Ministerie van Financiën en de Voghel voor het MvASV.

(64) *Belgisch Staatsblad...*, 1940, p. 414-415.

(65) *Ab.*, fr. 742.478-479.

(66) FH 54, Verslag Vergadering Bestuurskomitee, van 16 en 23 september 1940.

(67) FH 54, Briefwisseling tussen Van der Rest en Verwilghen van 30 september, 2 en 10 oktober 1940 en briefwisseling tussen Velter en Verwilghen van 28 september, 4 en 11 oktober 1940.

beiden riep bij de rechtvaardiging van zijn ontslag de moeilijkheden in met de KOO'S (cfr. supra) of de anarchistische toestand waarin de werving voor Duitsland zich bevond (cfr. infra). Met name Van der Rest had hiertegen fel geprotesteerd ([68]). Een opmerking van *Le Maillon* (klandestien oorlogsblad van het Rijksarbeidsambt) gaat in dezelfde richting. De twee heren namen ontslag omwille van redenen inzake taal of interne organizatie maar niet om «patriottische» redenen ([69]).

Wie de initiatiefnemer(s?) van deze mogelijke reorganizatie waren, hebben we niet kunnen achterhalen. Het zou kunnen dat het een Duits idee was, maar in geen enkele Duitse bron hebben we er melding van gevonden. Het enige dat we weten is dat ze met de bestuurlijke toestand van de N.D.A.T. niet opgezet waren. In ieder geval was de verandering door de Belgische wetgeving voorzien. Een KB, van 2 september 1939 stelt immers dat de bevoegdheden van het Hoofdbestuur (Raad van Beheer) en het Bestuurskomitee in oorlogstijd geschorst worden en overgaan in handen van de Minister van Arbeid. Door zijn afwezigheid kwam Verwilghen hiervoor in aanmerking. Bij deze regeling was ook de oprichting van een konsultatief orgaan voorzien, hetgeen hier ook de bedoeling was ([70]). Indien het initiatief van Verwilghen uitging, had hij dus in ieder geval een wettelijk aflossingspunt. Het is trouwens opvallend dat in zijn briefwisseling met Velter en Van der Rest geen gewag gemaakt wordt van een mogelijke Duitse druk ([71]). Naar de reden waarom Verwilghen dit initiatief zou genomen hebben, kunnen we enkel raden. Wat de andere leden van het Bestuurskomitee gedaan hebben, is niet duidelijk. In ieder geval zullen deze twee vrijgekomen posten nooit opgevuld worden. Het Besluit dat Verwilghen in het vooruitzicht stelde, zal er echter niet komen. De oorzaak hiervan lag bij de kersverse Direkteur-Generaal voor de N.D.A.T.

Op 14 augustus (volgens Verwilghen 10 augustus) liet de *Militärverwaltung* weten dat Grignard zijn post als Direkteur-Generaal kon vergeten. Onmiddellijk ging Verwilghen op zoek naar een opvolger. Zijn eerste kandidaat was H. Kuypers. Deze man werkte als Direkteur op het Ministerie van Ekonomische Zaken en was tevens verbonden aan de Sociale School in Heverlee. Ondanks herhaald aandringen van Verwilghen zal hij eind september dit direkteurschap definitief weigeren. Volgens Leo Wouters was dit op verzoek van P.W. Segers «die uit de kollaboratie wilde wegblijven» ([72]). Een tweede kandidaat werd gevonden in de persoon van Meersseman. Hierover weten we weinig meer dan dat hij uit Mechelen

(68) SEL.1, *op.cit.*, p. 9.
(69) *Le Maillon*, nr. 12, december 1942.
(70) KB van 2 september 1939 in: *Verzameling der Wetten en Koninklijke Besluiten*, 1939, p. 4103-4105.
(71) Zie noot 67.
(72) Interview Bart Brinckman-Leo Wouters, Gent, 20 november 1986. De heer Wouters overleed begin juli 1987 — FH 54, Briefwisseling tussen Kuypers en Verwilghen van 20 augustus en 24 september 1940.

afkomstig was, aktief lid van het V.E.V. was en voor de eer bedankte omdat hij vond dat hij op andere plaatsen nuttiger werk kon verrichten ([73]). De derde kandidaat zal het aanbod van Verwilghen wel aanvaarden. Het heeft er immers alle schijn van weg dat de Duitsers bij de hele procedure niet te pas zijn gekomen ([74]).

De benoeming van Hendriks

De manier waarop de benoeming van Johannes Fredericus ›Frits‹ Hendriks tot stand kwam, is een vreemde zaak. We zullen dit toelichten door zijn persoon even te situeren. Frits Hendriks werd in Antwerpen op 18 februari 1893 geboren. Zijn vader was een Nederlander, zijn moeder een Belgische, van «Dietsche» afkomst dus. Hendriks' ouders waren liberaal gezind en niet-praktizerend katholiek. Tot zijn 14 jaar ging hij naar school. Een tekort dat hij (met sukses) probeerde goed te maken door ontstellend veel te lezen. Na een longontsteking komt de man in een sanatorium te Brussel terecht. We schrijven WO I. Op één of andere manier moet hij daar met aktivisten in aanraking zijn gekomen want in 1917 kwam hij bij de vervlaamsing van de ministeries terecht op dat van Nijverheid en Arbeid. Gedurende een aantal maanden was hij er bediende bij de dienst Maten en Gewichten. Na de oorlog heeft de toekomstige Direkteur zo goed als geen last met de Belgische autoriteiten. Weliswaar viel hij zonder werk maar er volgde geen gevangenschap noch veroordeling. Na verschillende jobs te hebben uitgevoerd (o.a. bij de Nederlandsche Boekhandel in Antwerpen en de Boel-werf in Temse) kon hij in 1929 bij Philips in Brussel aan de slag ([75]). Daar werkte hij zich op tot personeelschef en prokuratiehouder. Ook bouwde hij zich daar een reputatie op van vernieuwer en knap organizator. Zijn Vlaams bewustzijn was er niet onbekend maar volgens zijn overste deed Hendriks niet aan politiek ([76]). In ieder geval was hij zeker geen lid van een politike partij. Hendriks zelf gaf daarvoor in een naoorlogse nota enkele redenen. Zo geloofde hij niet dat een nieuw probleem dogmatisch moest aansluiten bij een politieke partij. Ook was hij niet mals voor politieke benoemingen en politieke mandatarissen die van de politiek hun beroep maakten ([77]). Men mag hierbij niet vergeten dat Hendriks als vrijzinnige voor een aansluiting bij het katholiek getinte V.N.V. toch enig voorbehoud kon hebben. In het Brusselse kwam hij door zijn lidmaatschap van de Vlaamsche

(73) FH 54, Brief van Meersseman aan Verwilghen van 4 oktober 1940.

(74) Wij gaan dan ook niet akkoord met Klemm die onomwonden stelt dat Reeder begin november de Direkteur van de N.D.A.W. (*sic*) door een meer meewerkend iemand verving. Zie P. KLEMM, *German economic policies in Belgium from 1940 to 1944*, University of Michigan, p. 138. In een gesprek bevestigde Potargent trouwens deze zienswijze.

(75) Interview Bart Brinckman-Nora Hendriks, Brussel, 10 december 1986 — AGMG, doss. 80 B-46, ST 49 — SEL 1, *op.cit.*, p. 8.

(76) AGMG, doss. 80 B-46, 57.

(77) Nota van Hendriks aan zijn advokaat Kuypers, de juiste datum is ons niet bekend, doch het dokument situeert zich uiteraard na zijn aanhouding in de zomer van 1945.

Club met verschillende personaliteiten uit de zgn. Vlaamse Beweging in kontakt. Zo ontmoette hij daar o.a. Jan Grauls, Julien Kuypers, Jef Devroe, Karel Lambrechts en Hendrik Borginon. In dit milieu gaf hij na de kapitulatie het inzicht «dat het land personaliteiten nodig had die bereid waren ten koste van alles aan de wederopbouw mee te werken» ([78]). Hendriks was hierbij de mening toegedaan dat de oorlog voor België beëindigd was en in zijn geheel zou eindigen met een Duitse overwinning. Dit laatste werd in de zomer 1940 door het overgrote deel van de Belgische bevolking gedeeld.

Hoogst waarschijnlijk werd Hendriks in augustus 1940 lid van het V.N.V. en dit op verzoek van Karel Lambrechts (de latere propagandaleider). Het lidmaatschap is vermoedelijk een gevolg van de op dat moment door de partij gelanceerde «Volksbeweging», een beweging die de partij moest opentrekken naar buiten toe. Zijn naam prijkt echter niet op de namenlijsten van nieuwe leden die gedurende augustus en september in het V.N.V.-dagblad *Volk en Staat* gepubliceerd werden. V.N.V.-lid blijft Hendriks tot de ondergang van deze partij in 1944. Samen met een eksemplaar van het V.N.V. zal ook een lidkaart voor de DeVlag aangeschaft worden. In 1943 zegde Hendriks dit lidmaatschap op omdat «de kulturele strekking van de DeVlag opgeheven werd door het politiek instrument van de Duitsers». Zeker is dat het lidmaatschap werd opgezegd, minder zeker is, de reden waarom. Waarschijnlijk heeft hij gedwee de V.N.V.-richtlijn in die zin gevolgd. Hendriks zal immers bij de de (DeVlag-getinte) Vlaamsche Landsleiding nog een rolletje spelen ([79]).

Volgens Verwilghen had «men» hem Hendriks aanbevolen wegens zijn organizatietalent ([80]). Op de vraag wie die «men» is of zijn, kunnen we slechts met een hypotese antwoorden. Het scenario klinkt aannemelijk, we kunnen het echter niet bewijzen. Volgens Leo Wouters had Sekretaris-Generaal Verwilghen reeds lang kontakt met Hendrik Borginon. Beiden hadden namelijk familiale banden. Tijdens de oorlog werden deze kontakten verdergezet. Daarbij kwamen ze tot het inzicht dat men naar een konsensus moest toegroeien om met de wederopbouw van het land te starten. Ook Vlaams-Nationalisten die aan deze wederopbouw wilden meewerken, moesten bij deze konsensus betrokken worden ([81]). Verwilghen zou aan Borginon kandidaten uit Vlaams-Nationale hoek gevraagd hebben die bezadigd, verstandig enz.. waren, kortom waarmee konstruktief werk te verrichten viel. Borginon is vervolgens met een soort lijstje afgekomen. Hierbij kan men opmerken dat bij de benoemingen in leidende funkties op het Kommissariaat-Generaal voor 's Lands Wederopbouw (onder bevoegdheid van Verwilghen) «het rechtmatig aandeel van de

(78) AGMG, doss. 80 B-46, 60 en 62 — FRANK, *F.J. Hendriks*, in: *De Nationaal-Socialist*, jg. 3, van 20 maart 1943, p. 1.
(79) AGMG, doss. 80 B-46, 60 — *Id.*, 15 bis.
(80) AGMG, doss. 80 B-46, ST 55.
(81) Interview Bart Brinckman-Leo Wouters, Gent, 20 november 1986.

Vlaamse Elementen gewaarborgd werd». Custers bv., die als sekretaris op het Kommissariaat ingehaald werd, was zo'n Vlaams Element. Hij stond op de tweede lijst van kersverse leden in het kader van de volksbeweging, gepubliceerd in *Volk en Staat* ([82]). Het is echter zeer de vraag of dit een gevolg van deze konsensus was of dat de *Flamenpolitik* van Reeder daar voor een stuk tussen zat.

Ook in het kader van deze *Flamenpolitik* zal Victor Leemans als Sekretaris-Generaal van Ekonomische Zaken benoemd worden ([83]). Nu is het zo dat Victor Leemans voordat hij Sekretaris-Generaal van Ekonomische Zaken werd, op voorstel van dezelfde Borginon, door Verwilghen was aangesteld als zijn Adjunkt bij het Kommissariaat-Generaal voor 's Lands Wederopbouw ([84]). Op Borginons lijstje zou tevens de naam van Hendriks geprijkt hebben. Leo Wouters denkt trouwens dat ook hijzelf via Borginon bij het Kommissariaat-Generaal voor Prijzen en Lonen (eveneens afhankelijk van het Ministerie van Arbeid en dus van Verwilghen) is benoemd geraakt ([85]). Het is dus mogelijk dat Borginon over een reële invloed bij Verwilghen beschikte en hij de illustere «men» is. Hendriks zelf dacht dat hij zijn benoeming aan Karel Lambrechts te danken had. Beide kenden elkaar reeds vóór de oorlog. Lambrechts was als leider van het Vlaamsch Nationalistisch Syndikaat tijdens zijn syndikaal werk in kontakt gekomen met Hendriks, die tenslotte de personeelchef bij Philips was. Lambrechts zou Hendriks bij Verwilghen hebben aangeprezen, aldus nog steeds Hendriks. Het is echter waarschijnlijker dat Borginon, op voorstel van Lambrechts, de persoon van Hendriks aan de Sekretaris-Generaal heeft voorgesteld. Althans zo dacht Leo Wouters erover ([86]). Er bestaat nog een alternatieve versie van de manier waarop Verwilghen en Hendriks met elkaar kennis gemaakt hebben. Zo zou Hendriks bij het CCI niet onbekend geweest zijn. Vanuit dit komitee (of via Van der Rest) zou Hendriks aan Verwilghen zijn voorgesteld. Deze versie, waarvan we geen bewijs hebben, sluit echter ons eerste scenario niet uit. Beiden kunnen simultaan gebeurd zijn ([87]).

Na de kandidatuurstelling heeft Verwilghen aan Van der Rest gevraagd om inlichtingen in te winnen bij J. Vinck, beheerder bij Philips. Dit heeft hij ook gedaan ([88]). Driemaal is Hendriks, die stelde dat hij Verwilghen niet

(82) Zie naamlijst in *Volk en Staat*, jg. 23, 25 augustus 1940, p. 1.
(83) A. DE JONGHE, *De personeelspolitiek van de Militärverwaltung te Brussel gedurende het eerste halfjaar der bezetting (juni-december 1940). Bijdragen tot de studie van de Duitse Flamenpolitiek in de Tweede Wereldoorlog*, in: *BTNG*, III, 1972, p. 11-12.
(84) VDW, *op.cit.*, p. 45 (69).
(85) Interview Bart Brinckman-Leo Wouters, Gent, 20 november 1986.
(86) AGMG, doss. 80 B-46. ST 49 — Interview Bart Brinckman-Leo Wouters, Gent, 20 november 1986.
(87) Interview Bart Brinckman-Nora Hendriks, Brussel, 10 december 1986.
(88) AGMG, doss. 80 B-46, 57.

kende, bij deze laatste ontboden geweest om de benoeming te regelen ([89]). De grote vraag hierbij zijn de voorwaarden waarmee de aanstelling tot stand is gekomen. Ongetwijfeld heeft Hendriks een aanzienlijke vrijheid van handelen geëist en ook gekregen. De houding van Hendriks motiveert ons oordeel. Herhaalde malen zal de Direkteur deze vrijheid verdedigen. Ook liet Hendriks uitschijnen dat hij de funktie slechts aanvaard had op voorwaarde *qu'il n'y a aucune ingérence de ties (sic)* ([90]). Deze voorwaarde, zeg maar conditio sine qua non, was volgens hem ingewilligd en hij zal dit steeds inroepen wanneer men het statuut van de N.D.A.T. (en later het Rijksarbeidsambt) en de verantwoordelijkheid van de Direkteur daarin zal trachten vast te leggen. Met het gevolg dat het RAA het gedurende de hele oorlog zonder statuten moest stellen, ontelbare ontwerpen van Duitse en Belgische zijde ten spijt. Hendriks kwam er trouwens rond voor uit dat hij het *Führerprinzip* huldigde. Een onderneming kon in zijn ogen enkel autoritair geleid worden ([91]).Financiële motieven hebben bij zijn ambtsaanvaarding geen enkele rol gespeeld, daar hij een aanzienlijk loonverlies leed. De uitdaging om een nieuwe taak tot een goed einde te brengen gaf bij hem de doorslag ([92]). Op 18 oktober werd Hendriks benoemd tot Direkteur met de hiërarchische rang van Direkteur-Generaal. Dit met ingang van 1 november. Hij zal echter pas later zijn funktie opnemen ([93]). Bepaalde bronnen beweren dat hij eerst op studiereis naar Duitsland trok en pas dan aan het werk toog. Dit zou kunnen daar Verwilghen begin november aan zijn kollega's in het Komitee de toelating vroeg opdat de Direkteur van de N.D.A.W. (*sic*) een reisje naar Duitsland mocht maken om er de werkomstandigheden van de Belgen te gaan onderzoeken. Onbegrijpelijk hierbij is dat hij deze toelating vraagt voor de Voghel, terwijl Hendriks reeds door hemzelf tot Direkteur-Generaal van de N.D.A.T. benoemd was. Het Komitee vond dit een goed idee. « Het is steeds positief dat een Belgisch ambtenaar in het buitenland de zaken bekijkt om er lessen voor de Belgische administratie uit te trekken. » Wie nu gegaan is, zo er al iemand vertrokken is, weten we niet ([94]). Vast staat echter dat de twee in juli 1941 oostwaarts zijn getrokken als leden van een delegatie van het MvASV. Hendriks was hierbij naar Berlijn doorgereisd. Men wist niet wat hij daar was gaan doen ([95]).

---

(89) AGMG, doss. 80 B-46, 62.

(90) FH 9, Verslag Vergadering tussen het RAA en het MvASV, van 30 september 1941.

(91) AGMG, doss. 80-B, 64 — FH 54, Brief van Plisnier aan Verwilghen van 22 februari 1941 en brief van Verwilghen aan Plisnier van 4 april 1941.

(92) Interview Bart Brinckman-Leo Wouters, Gent, 20 november 1986 — Interview Bart Brinckman-Steven Debroey (Centraal Bestuur RAA in Brussel en AA in Turnhout), Kasterlee, 6 december 1986 — Interview Bart Brinckman-Nora Hendriks, Brussel, 10 december 1986.

(93) *Belgisch Staatsblad...*, 1940, p. 1522. Het eerste besluit door Hendriks als Direkteur-Generaal ondertekend, dateert waarschijnlijk van 19 november 1940. Zie FB 91/941.

(94) J. BONDAS, *art.cit.*, p. 85.

(95) AGMG, doss. 80 B-46, 6 en 64.

Dat de benoeming van Hendriks door Verwilghen op eigen houtje is beslist, is waarschijnlijk. De Voghel zelf zou bij zijn opvolging in het geheel niet betrokken zijn geweest. Hendriks' benoemingsdossier bevatte enkel zijn benoemingsbesluit, hetgeen bij Olbrechts (één van de latere opvolgers van Verwilghen) de konklusie opwekte dat hij persoonlijk door Verwilghen moest benoemd zijn zonder «plichtplegingen». Naar de benoemingsmodaliteiten kon men in het Komitee slechts raden en deze die Hendriks voor zich opeiste vonden de Sekretarissen-Generaal onaanvaardbaar ([96]). In datzelfde Komitee zal men trouwens een keer zwaar uithalen naar Verwilghens rol als *cavalier seul* bij Hendriks' benoeming. Men vond het ongeoorloofd dat de Sekretaris-Generaal Hendriks bij zijn aanstelling had bevolen, zonder het Komitee in te lichten, om met de Duitsers inzake de vrijwillige tewerkstelling voor het *Reich* samen te werken ([97]). Verwilghen zelf zal steeds benadrukken dat hij van Hendriks' aktivistenverleden(tje) en pro-Duitse gezindheid niets afwist in november. Daarbij zou Hendriks pas vanaf 1941 openlijk voor zijn Duitse sympatieën zijn uitgekomen ([98]). De benoeming werd in een voor het MvASV en Verwilghen, apologetisch overzicht, opgesteld door Houben (de latere CVP-topman, tijdens de oorlog werkzaam op het MvASV) ook met deze argumenten verdedigd : de erg goede aanbevelingen van de kant van Philips en zijn blanco-strafregister. Tevens stipt Houben de onwetendheid van het aktivistenverleden aan. Dit zou pas aan het licht gekomen zijn wanneer Hendriks een aanvraag tot schadevergoeding indiende bij de Borms-kommissie ([99]). Deze argumentatie valt echter wat flauw uit. De onwetendheid inzake Hendriks' verleden en overtuiging is ongepast wanneer men iemand tot zo'n hoge post benoemt. Gedegen vooronderzoek kan dit vermijden. Doet men dit niet dan is dit niet ernstig. Daarbij is het echter onzeker of een oud-aktivist gelijk staat met een slecht bestuurder. Het is veel waarschijnlijker dat Verwilghen maar al te goed wist wat voor iemand Hendriks was en als dusdanig volgens de omstandigheden benoemd is. Zo zal de Voghel op een latere vergadering (najaar 1941) Hendriks laten verstaan dat deze nooit benoemd was geweest indien de oorlog in het voordeel van de geallieerden ging uitdraaien ([100]). Het is misschien een indikatie dat de overtuiging, dat de Duitsers de overwinning gingen behalen, een rol heeft gespeeld bij de benoeming. Het heeft er dan ook alle schijn van weg dat Verwilghen zich met de persoon van Hendriks op politiek vlak wat vergallopeerd heeft. Dit is Verwilghen duidelijk geworden naarmate de oorlog vorderde.

---

(96) AGMG, doss. 80 B-46, 6 en 7 — VVK van 12 maart 1943.
(97) VVK van 13 november 1942.
(98) AGMG, doss. 80 B-46, 28 en 29.
(99) FH 51-55, Memorie door Houben over de toestand van het MvASV onder Verwilghen. Een interview werd ons niet toegestaan.
(100) FH 9, Verslag Vergadering tussen het MvASV en Hendriks van 30 september 1941.

Een nieuw huis.

De aktieradius van de N.D.A.T. was reeds uitgebreid met het Besluit van 15 juni. De werkgevers waren echter nog steeds niet verplicht van zijn diensten gebruik te maken. Ook kon men nog lang niet aktief ingrijpen in een personeelsbezetting van een bepaald bedrijf.

Al gauw zal de *Militärverwaltung* proberen hieraan iets te doen. De Gewestelijke Bureaus moesten (en gingen) een veel grotere impakt op de arbeidsmarkt krijgen. Een eerste (en grote) stap in dit verband werd gezet met de Besluiten van 4 en 10 april 1941, de zgn. *Monopol*— en *Arbeitsplatzaustausch-Verordnungen*. We noemen ze met hun Duitse benamingen maar, laat er geen twijfel over bestaan, het waren Belgische Besluiten. Het is belangrijk hun totstandkoming te zien in het kader van een politiek die erop gericht was de arbeiders naar die sektoren te leiden waar volgens de politiek-ekonomische desiderata (i.c. oorlogvoering) het meeste werk vereist was. De desiderata van de *Militärverwaltung*, meer bepaald de *Wirtschaftsabteilung*, was het zo organizeren van de Belgische ekonomie dat ze gevoelig zou bijdragen tot het Duitse oorlogspotentieel. Daarbij dacht men in de eerste plaats aan een *Arbeitseinsatz* (waar men voornamelijk de tewerkstelling in Duitsland, bij *Deutsche Dienststellen (Organisation Todt* e.d.) en in mindere mate bij de Wederopbouw mee bedoelde) en het bestrijden van de werkloosheid. Eén van de manieren om dit doel te bereiken was het organizeren van een Belgische instelling die nauw met de Duitsers zou kunnen samenwerken. Uiteraard werd hierbij gedacht aan het MvASV en haar parastatale, de N.D.A.T. Deze moest zo snel mogelijk en onafhankelijk bepaalde taken van de *Arbeitseinsatz* kunnen uitvoeren ([101]). Zo kon de arbeid van de onderbemande *Werbestellen*, de Duitse werfbureaus in België, worden verlicht.

In de inleiding hebben we de kritiek van Reeder inzake de arbeidsbureaus uitgelegd. We hebben daar aangestipt dat op het vlak van de bevoegdheden, de Gewestelijke Bureaus sterk ten achter stonden in vergelijking met hun Duitse tegenhangers. Daar ging verandering in komen. Een opmerking is daarbij op zijn plaats. Volgens het eindrapport van de *Gruppe VII*, was de *Militärverwaltung* bevolen om zoveel mogelijk volgens de in het land vigerende wetten te handelen. Ook bij de *Arbeitseinsatzpolitik* werd dit doel nagestreefd ([102]). Schultze en co. zullen dan ook steeds trachten het Komitee zover te krijgen dat het bepaalde beslissingen zelf nam en in het *Staatsblad* publiceerde. De Duitsers zullen pas ingrijpen wanneer dit niet gebeurde.

---

(101) Ministerie van Volksgezondheid, Fonds Marburg, film X, nrs. 1149-1150 (voortaan afgekort als MVG, MAR X, 1149-1150).

(102) *Ab.*, fr. 742.746.

De bemiddelingsaantallen van de N.D.A.T. vond de *Militärverwaltung «äusserst niedrig»*. Over een zekere *Arbeitseinsatzlenkung* kon men bijgevolg ook niet spreken. Om dit te verhelpen werden een reeks maatregelen vooropgesteld. Het MvASV was hierop voorbereid. Schultze had er namelijk in een nota aan het Ministerie reeds op aangedrongen om alle aanwervingen door bedrijven via de Gewestelijke Bureaus te laten verlopen. Hierdoor kon een *planmässige Arbeitseinsatz* langzaam voorbereid worden ([103]). Het *Tätigkeitsbericht* van begin oktober maakt dan ook melding van een Besluit dat het MvASV voorbereidde, om de werkgevers te verplichten hun openstaande betrekkingen bij het Gewestelijk Bureau te melden. Ook dacht de *Gruppe VII* aan een wervingsverbod van arbeiders die niet door het Gewestelijk Bureau voorgesteld waren. Zo beoogde de bezetter uiteraard een degelijk overzicht van de arbeidsmarkt. De eerste stap naar de *Monopol-Verordnung* was hiermee gezet. Tevens werd een tweede maatregel voorzien. Haar doel was *den Arbeitseinsatz straff in der Hand der staatlichen Arbeitseinsatz Behörden zusammen zu fassen*. Daarvoor was een *Vermittlungskartei* en een *Kartei der Beschäftigten* noodzakelijk (respektievelijk een fichier van werkzoekenden en een van werkenden). Het tekort aan personeel bij de N.D.A.T., en meer bepaald geschoold personeel, maakte de invoering van deze maatregel *noch nicht möglich* ([104]). Dit laatste was echt een teer punt. De bezetter verweet de Direkteuren van de Gewestelijke Bureaus vaak niet de geringste kennis te hebben van de struktuur van hun distrikt. Ook de *Monopol-Verordnung* was voor sommigen een gevoelige kwestie. Met name de werkgevers waren niet gelukkig met een volledige kontrole van de arbeidsmarkt door de N.D.A.T. Dit standpunt werd door Velter, lid van het Bestuurskomitee maar ook voorzitter van een patroonsvereniging — enkele dagen voor hij ontslag nam — uitdrukkelijk verwoord. Hierop repliceerde de Duitse verslaggever dat het onaanvaardbaar was dat de N.D.A.T. ondergeschikt werd gemaakt aan de belangen van om het even wie. Enkel het staatsbelang mocht primeren ([105]). De *Militärverwaltung* bleef dan ook bij het voornemen dit Besluit (lichtjes gespecifieerd, enkel bedrijven met meer dan 50 werknemers zouden hiertoe verplicht worden) door het MvASV te laten publiceren ([106]). Het Besluit dat volgens het militair bestuur in de *nächsten Tagen veröffentlicht wird*, we schrijven 1 december 1940, zal echter nog een tijd op zich laten wachten.

Daarnaast had de *Gruppe VII* reeds een andere *Notwendigkeit* laten uitschijnen. Namelijk de *Austausch der (..) nicht für Deutschland in Frage kommenden Kräfte gegen bereits in betrieben beschäftigte, die bereit sind, ins Reich zu gehen* ([107]). In deze optiek kan men de uitkamming van de

(103) FH 52, Brief van Schultze aan de Voghel van 5 juli 1940.
(104) *Ab.*, fr. 742.483 — TB nr. 9 van 1 oktober 1940, p. 86-87.
(105) MVG, MAR XXI, 115-118.
(106) TB nr. 11, van 1 december 1940, in : SEL 1, *op.cit.*, p. 97-98.
(107) MVG, MAR X, 1150-1152.

metaalbedrijven als een eerste stap in die richting beschouwen. Slachtoffers van deze procedures moesten door de Gewestelijke Bureaus vervangen worden door personen, ongeschikt voor tewerkstelling in het *Reich* ([108]). De *Arbeitsplatzaustausch-Verordnung* zal een wettelijk kader scheppen voor deze procedures.

Ondertussen zat de kersverse Direkteur-Generaal van de N.D.A.T. niet stil. Reeds in december 1940 startte Hendriks met een reorganizatie. Daarbij had hij naar eigen zeggen het idee geopperd om de Dienst om te dopen in Rijksarbeidsambt (RAA). Ongetwijfeld heeft het Duitse voorbeeld hem geïnspireerd. Schultze ging — uiteraard — met deze naamsverandering akkoord ([109]). Hendriks zal dan ook deze benaming gebruiken in bepaalde onderrichtingen die hij naar de Gewestelijke Bureaus (die Arbeitsambt gingen heten, AA) stuurde. Dit terwijl de naamsverandering nog helemaal niet in het *Staatsblad* was verschenen. Begin 1941 startte Hendriks met de profilering van de Gewestelijke Bureaus waarbij hij deze een zeker elan trachtte mee te geven ([110]). De nieuwe profilering van het toekomstig RAA is echter veel belangrijker. Als symbool voor het RAA verkoos Hendriks de schakel. Dit moest de band symbolizeren die het RAA legde tussen de bedrijven en de arbeiders. De arbeidsbemiddeling was de belangrijkste taak voor een Arbeidsambt. Daarbij benadrukte Hendriks dat dit niet langer passief maar wel aktief diende te gebeuren, m.a.w. zelf initiatieven ontplooien. Op deze manier had Hendriks een geleide ekonomie voor ogen waar de arbeid volledig gereguleerd was. Ook liet hij toen al uitschijnen helemaal niets tegen de op til zijnde wetgeving te hebben ([111]). We zullen het er nog over hebben.

De vaak harde *zum Teil recht schwierigen* onderhandelingen tussen de *Gruppe VII* en het MvASV inzake de door de eerste gewenste veranderingen gingen gewoon verder. Zo werd met name hard gebakkeleid rond het ontwerpbesluit van 11 februari 1941, opgesteld door de *Gruppe VII*. In dit *Entwurf* werd het doel van de *Arbeitseinsatzverwaltung* vastgelegd, te weten *die Arbeitskräfte nach staatspolitischen Gesichtspunkten zu beraten, zu lenken, zu vermittlen und zu schulen, so dass ein planmässiger Arbeitseinsatz erfolgt*. Hierbij werd de leiding en de beslissingsmacht bij de Arbeidsambten gelegd. Het ontwerp ging reeds erg ver. Zo werd o.a. de *Dienstpflicht* reeds voorzien voor zowel mannen als vrouwen wier tewerk-

(108) F. SELLESLAGH, *De tewerkstelling van Belgische Arbeidskrachten tijdens de bezetting, 1941*, Brussel, 1972, p. 9-11 (voortaan afgekort als SEL. 2).

(109) AGMG, doss. 80 B-46, ST 55.

(110) Zo voerde Hendriks het gebruik van slagzinnen in. Deze moesten onderaan de briefwisseling verschijnen, bv. «De werkloosheid moet verdwijnen !», of ter ere van de jaarwisseling : «1941, wij werken !», enz. Tevens werd een wedstrijd met geldprijzen ingericht waarbij men suggesties mocht doen om het rendement van de N.D.A.T. te doen stijgen. We geven slechts een greep uit de voorbeelden (MVG, FRAA, DN, onderdeel N.D.A.T. van 31 december 1940 en 7/2216 van 12 maart 1941).

(111) MVG, FRAA 11, Mededeling nr. 10, N.D.A.T. van 17 februari 1941 — MVG, FRAA, DN, onderdeel arbeidsbemiddeling, Mededeling nr. 12 van 17 februari 1941.

stelling ergens nuttig werd geacht (par. 5), bv. in de mijnen. Daarnaast lanceerde het de *Arbeitsplatzaustausch*. Een onderneming die van de diensten van het Arbeidsambt diende gebruik te maken, was verplicht om het Arbeidsambt in haar (bedrijfs-)kaarten te laten kijken. Zo hadden de Arbeidsambten hierbij het recht bepaalde werknemers, weduwnaren, vrijgezellen, uit de echt gescheiden, weg te sturen en deze te vervangen door «gezinshoofden». Hierdoor werkloos geworden, konden zij slechts via het Arbeidsambt terug aan werk raken. De bedoeling achter deze operatie is uiteraard de verwachting dat deze «solitaire» werknemers de overstap naar het *Reich* sneller zouden zetten. De mogelijkheden voor het Arbeidsambt om aan terdege bedrijfsonderzoek te doen, werden tenslotte ook vastgelegd, net als mogelijke strafbepalingen ([112]). Na protesten van Verwilghen en Leemans zal een nieuw voorstel geopperd worden. Enkel de artikels in verband met een mogelijke dienstplicht en inzake de mijnen werden geschrapt ([113]).

Op 10 april werd het besluit dan toch ondertekend en twee dagen later in het *Staatsblad* gepubliceerd ([114]). Het werd gemotiveerd door te stellen dat het van belang was de aan de N.D.A.T. toevertrouwde opdracht juist te bepalen. Ook meenden de samenstellers van het besluit dat, bij het behoud van de werkgelegenheid, arbeiders met een gezinslast voorrang hadden t.o.v. anderen. Toch ging het besluit minder ver dan de wensen van Hendriks en Schultze. Zo werd de opdracht van het Rijksarbeidsambt (de N.D.A.T. onderging in dit Besluit ook officieel een naamsverandering, art. 1) omschreven als «het geven van raad en leiding aan de arbeiders bij het zoeken naar een werkgelegenheid, hen te plaatsen en hen te helpen bij hun beroepsvervolmaking». Hierbij moest het Rijksarbeidsambt zich laten leiden door de door het Hoofd van het MvASV verstrekte aanwijzingen. Meteen werd de (teoretische) positie van Verwilghen bepaald. Hendriks kreeg geen carte blanche, hij was afhankelijk van het departement van Arbeid. Ook diende het RAA rekening te houden met de noden van de gewestelijke en nationale ekonomische bedrijvigheid en deze der partikuliere bedrijven. Tenslotte primeerde voor de werking van het RAA ook het belang van de arbeiders (art. 1, 2 en 3). Alle uitkeringsgerechtigden dienden zich bij het Rijkarbeidsambt te laten inschrijven. Ook werkzoekenden konden (doch moesten niet) bij het RAA voor een werkaanvraag terecht (art. 5). Veel belangrijker waren echter artikels 8 en 9. Iedere werkgever die gewoonlijk 5 of meer arbeiders in dienst had, werd verplicht de door het RAA gevraagde inlichtingen in verband met de personeelssamenstelling en bedrijvigheid mede te delen (art. 9). Vervolgens kon deze werkgever verplicht worden, op vordering van het Rijksarbeidsambt, arbeiders die ongehuwd, gescheiden of weduwnaar (zonder kinderen) waren, te ontslaan. Deze dienden vervangen te worden door andere

(112) VDW, *op.cit.*, p. 157-158.
(113) FH 23, Brief van Westphal aan Verwilghen van 4 maart 1941.
(114) Besluit van 10 april 1941 in: *Verzameling van de Besluiten...*, 1941, p. 1539-1547.

arbeiders met dezelfde vakbekwaamheid doch met een familiaal leven (vrouw en kinderen) (art. 10). Meteen was de *Arbeitsplatzaustausch-Verordnung* voor België een feit. Het uitvoeringsbesluit bij deze maatregel zal echter nooit verschijnen. Het artikel 10, dat een reële toegeving aan de Duitsers was, zal hierdoor voornamelijk dode letter blijven. Ook in dit besluit waren strafmaatregelen voorzien. Deze vielen echter heel wat lichter uit dan het oorspronkelijk Duitse voorstel.

Bij zijn publikatie was dit besluit vergezeld van een ander, voor het Rijksarbeidsambt erg belangrijk, besluit m.n. de *Monopol-Verordnung* ([115]). Elke bedrijfsleider die 50 of meer mensen tewerkstelde was voortaan verplicht via de N.D.A.T. (het Besluit is betekend op 4 april) het personeel in dienst te nemen. Wel stond het de bedrijfsleider vrij om de gewenste arbeiders «met name» aan te duiden. Dit laatste zou een toegeving vanwege de Duitsers geweest zijn en moet de werkgevers toch wat gerust gesteld hebben. Met het besluit werd tevens de werking van de Vrije Arbeidsbeurzen en de exploitatie van «verhuurkantoren tegen betaling» aan banden gelegd. Voortaan bezat het Rijksarbeidsambt een kwasi-monopolie op bemiddelingsvlak en kon het aktief in de arbeidsmarkt ingrijpen.

Bij de publikatie van de april-besluiten zou de vakbekwaamheid van het personeel, dat toch wel te wensen overliet, als storend element voor de uitvoering ervan hebben gespeeld. Via dienstbesprekingen met de Arbeidsambten en een verplichte scholing van het personeel trachtte de bezetter hierin verbetering te krijgen. In het *Abschlussbericht* werd er duidelijk op gewezen dat de besluiten, en zeker deze van 10 april, het resultaat waren van een kompromis. Toch beschouwden de Duitsers het als een belangrijke stap op het vlak van de *Arbeitseinsatzlenkung*. Ook het feit dat het zonder een verordening van de Militaire Gouverneur tot stand was gekomen, wekte tevredenheid op ([116]). Het is dan ook waarschijnlijk dat de Sekretarissen-Generaal met het argument van «zelfpublikatie» onder druk zijn gezet. Voor de Duitsers was het doel van de *Monopol-Verordnung* vooral de «onzichtbare werkloosheid» tegen te gaan. De *Arbeitsplatz-austausch-Verordnung* beschouwde de *Militärverwaltung* vooral op sociaal-politiek vlak nuttig. Dit vooral in het kader van de steeds teruglopende werkloosheid. Op deze wijze konden kinderrijke en oudere arbeidskrachten terug een bezigheid opnemen terwijl hun jongere kollega's richting Oosten trokken ([117]).

Lag deze centralizatie van de plaatsingsorganizatie in de lijn van de Duitse verwachtingen, toch ziet het er naar uit dat men aan Belgische zijde

(115) Besluit van 4 april 1941, in : SEL.2, *op.cit.*, p. 29-36.
(116) *Ab.*, fr. 742.483-5 — M. HAUPT, *op.cit.*, p. 64-65.
(117) TB nr. 16, van 9 mei 1941, p. C17-C18.

tevreden mocht zijn over hetgeen uit de brand gered werd. Zo was o.a. het dienstplichtartikel, «die men», aldus het eindrapport, «niet kon overeenstemmen met hun interpretatie over de menselijke vrijheid», geschrapt. Aan de arbeidsplaatswissel was wel toegegeven maar dit diende te gebeuren volgens onderrichtingen van zowel het MvASV als het Ministerie van Ekonomische Zaken (art. 10, 2). Volgens het MvASV zelf werd hiermee het schadelijk gevolg van de maatregel aanzienlijk beperkt. Ook met een strafrechterlijke procedure kon pas aangevangen worden na een klacht van het hoofd van het departement van Arbeid en Sociale Voorzorg (art. 20) ([118]). De uitvoeringsbesluiten kwamen er niet. De Duitsers waren zich bewust van het euvel die het gebrek aan uitvoeringsbesluiten met zich mee bracht. Een kwartaal nadat het artikel gepubliceerd was, liet Schultze zich ontvallen dat *von dieser Aktion wenig Erfolg zu erwarten ist.* Bij ontstentenis van deze besluiten lag het zwaartepunt van deze maatregel volgens hem dan ook bij Duitse of onder Duitse invloed bestaande bedrijven ([119]). In november 1941 liet de Voghel aan *Gruppe VII* trouwens weten dat een uitvoeringsbesluit *zur Zeit nicht erforderlich* was ([120]). Van zodra echter de dienstverplichting ingevoerd werd, was het overbodig.

In dit artikel kunnen we maar weinig aandacht besteden aan de wat verontruste manier waarop deze regeling door de bevolking ontvangen werd. Ook in het bedrijfsleven hadden deze maatregelen voor *la plus vive anxiété* gezorgd. De CCI verweet — in een lijvige brief aan het MvASV — het Rijksarbeidsambt een te grote inmenging in de personeelsaangelegenheden van de bedrijven. Ook stelde men dat het RAA over te weinig gekwalificeerd personeel beschikte om de nieuwe opdrachten naar behoren uit te voeren. *L'art du placement est le produit d'une formation systématique.* Het Rijksarbeidsambt was deze kunst nog niet volledig meester. Dit alles kon in het nadeel van de bedrijven uitvallen ([121]).

De april-besluiten mag men beschouwen als een eerste breuklijn. Zo werd «afgestapt» van het liberale systeem dat vóór de oorlog in voege was. Het staatsgezag over de arbeidsmobiliteit breidde zich (op zijn minst teoretisch) uit. Zowel werkgevers als werknemers werden bij aanwervingen en afdankingen voortaan op de vingers gekeken. Het zou echter overdreven zijn om te stellen dat de macht van het Rijksarbeidsambt en haar Direkteur voortaan bijna diktatoriaal was ([122]). Wel leidt het geen twijfel dat deze besluiten de uitvoering van latere Duitse Verordeningen in verband met de tewerkstelling aanzienlijk heeft vergemakkelijkt. Deze Verordeningen zullen noodzakelijk zijn omdat de Sekretarissen-Generaal onmogelijk konden instemmen met de door de *Militärverwaltung* geformuleerde eisen.

(118) FH 52, Verslag Vergadering tussen Schuind (Sekretaris-Generaal van Justitie) en Van Goethem (MvASV), dd. 11 april 1941.
(119) SEL 2, *op.cit.*, p. 73 en 103.
(120) *Id.*, p. 41.
(121) FH 10, Brief van het CCI aan Verwilghen van 19 mei 1941.
(122) SEL 2, *op.cit.*, p. VII — P. KLEMM, *op.cit.*, p. 139.

3. ARBEID ADELT.

Even terug naar de wondere zomer van 1940. Het spreekt vanzelf dat het Rijksarbeidsambt zinnig werk kon leveren bij de hertewerkstelling van de Belgische bevolking. Laten we even grasduinen in de genomen maatregelen.

De *Militärverwaltung* had van hogerhand de opdracht gekregen om, indien mogelijk, arbeidskrachten voor het *Reich* te ronselen ([123]). De grote werkloosheid was hiervoor een gedroomde aanleiding. Reeds op 1 juni legde Verwilghen dit probleem aan de Sekretarissen-Generaal voor. De Voghel was immers in dat verband benaderd door vertegenwoordigers van de *Militärverwaltung*. Hij stelde daarbij de vraag of de plaatsingsbureaus de werkaanbiedingen langs Duitse kant mochten aanvaarden, publiek maken en de geïnteresseerden aanwerven. Delhaye (Sekretaris-Generaal van Volksgezondheid) meende dat de (toen nog) N.D.A.W. niet aangewezen was om de aanwervingen te verzorgen. Wel konden ze de openstaande betrekkingen afficheren ([124]).

De modaliteiten om tot aanwerving in Duitsland over te gaan zullen we hier niet behandelen. Toen het Komitee er echter mee akkoord ging (op 3 september) stond het licht op groen voor de inschakeling van de N.D.A.T. Met het oog op een samenwerking in dit verband tussen de Gewestelijke Bureaus en de *Werbestellen* stuurde Schultze een brief aan de Voghel. Daarin werd gewezen op de grote werkloosheid die ons land teisterde. Meteen somde Schultze twaalf punten op om hieraan zo snel mogelijk te verhelpen. Sommige van deze punten hadden betrekking op een werving voor Duitsland. Zo werd een enge samenwerking tussen de Gewestelijke Bureaus en de *Arbeitseinsatzreferent* (AER, de plaatselijke vertegenwoordiger van de *Gruppe VII*) bepleit. Daarbij moesten de Gewestelijke Bureaus een *eindeutige Propaganda* voeren ten voordele van een vrijwillige aanwerving voor Duitsland. Samen met deze propaganda diende de bemiddelaar er de kandidaten op te wijzen dat hun gezinnen steun zouden blijven genieten tot de geldoverdracht uit Duitsland een feit was. De Voghel zal vervolgens een soort doorslagje van deze nota aan de Gewestelijke Bureaus overmaken ([125]).

De hele toestand rond artikel 26 en de vrijwillige tewerkstelling in Duitsland was dubbelzinnig. De werving voor Duitsland was in principe vrij. Toch zullen tallozen een maand werkloosheidssteun aan hun neus zien voorbij gaan. Verwilghen zelf zal t.o.v. de Sekretarissen-Generaal toegeven dat het gebeurde. Meer zelfs, het Komitee keurde de praktijk niet uitdrukkelijk af ([126]). Om aan deze onduidelijke toestand te verhelpen

(123) *Ab.*, 742.510.
(124) VVK van 1 juni 1941.
(125) FH 52, Brief van Schultze aan de Voghel van 15 juli 1940 — SEL. 1, *op.cit.*, p. 63.
(126) P. POTARGENT, *art. cit.*, p. 25 — VVK van 3 september 1940.

stuurde de Voghel begin oktober aan alle Gewestelijke Bureaus een brief waarin duidelijk werd gesteld dat de aanwervingen voor Duitsland het karakter van de volstrekte vrijheid hadden. Op geen enkele wijze mocht art. 26 bij een werkweigering van toepassing zijn. Het is echter zeer de vraag in hoeverre de *Oberfeldkommandantur* of *Feldkommandantur* (OFK of FK) dit zomaar lieten gebeuren. Daarop alludeerde namelijk een nota van Hendriks uit de maand februari. Hendriks legde er in dit schrijven aan de Gewestelijke Bureaus de nadruk op dat de Voghels onderrichting strikt moest worden nageleefd, ze was duidelijk genoeg en genomen in akkoord met de *Militärverwaltung* ([127]).

Het MvASV gaf in de julimaand wel enige blijk van zenuwachtigheid. Zo stuurde de Voghel op de laatste dag van de maand alweer een nota aan de Gewestelijke Bureaus om hen op de noodzaak te wijzen zo snel mogelijk over te gaan tot de tewerkstelling van zij die bereid waren naar het buitenland te gaan. Bovendien werd hen gevraagd aan de Duitsers de kontrole-uren mede te delen «opdat ze met de geïnteresseerden een gesprek konden hebben» ([128]). Dit laatste was eigenlijk overbodig doordat de *Werbestellen* zich doodgemoedereerd in de Gewestelijke Bureaus kwamen vestigen. Zo konden deze ambtenaren zelf aan de werklozen de vraag stellen of ze misschien geen zin hadden naar Duitsland te trekken. Deze situatie werd door Verwilghen aan het Komitee gemeld ([129]). Zowel hijzelf als de Voghel zullen hiertegen krachtig protesteren. Niet in het minst was deze situatie te wijten aan een gebrek aan effektieve leiding ([130]). Zo waren de benoemingen voor het Bestuurskomitee en de Raad van Beheer nog niet in het *Staatsblad* verschenen. Evenmin bestond de zekerheid of Grignard zijn vooroorlogse job mocht hernemen. Het zal uiteindelijk duren tot Hendriks Direkteur was eer de scheiding tot stand kwam ([131]). Afhankelijk van de praktische situatie bleef deze scheiding soms teoretisch. Dit tot grote ergernis van de Sekretarissen-Generaal en tot verwarring van Jan Publiek.

Trouwens de anarchistische wijze waarop de werving voor Duitsland geschiedde, was voor het Bestuurskomitee een aanleiding om via haar voorzitter Van der Rest bij Verwilghen beleefd te protesteren. Van der Rest wees erop dat door de ontwrichting van het Centraal Bestuur en bij ontstentenis van een goed funktionerende N.D.A.T. de bal in het kamp van de plaatselijke direkteuren was terecht gekomen. Dit had zijn gevaren daar zij afhankelijk waren van de door de plaatselijke Duitse autoriteiten uitgevaardigde regels en deze waren niet uniform. Zonder een diepgaande diskussie tussen de Duitse en Belgische gezagshebbers aangaande de werving voor Duitsland waren er toch al 40.000 man vertrokken. Van der

(127) MGV, FRAA, DN/1 van 5 oktober 1940 en 4 februari 1941.
(128) FH 23, Brief van de Voghel aan de Gewestelijke Bureaus van 31 juli 1940.
(129) VVK van 3 september 1940.
(130) AGMG, doss. 80 B-46, ST 55.
(131) FH 54, Verslag Vergadering van het Bestuurskomitee van 16 september 1940.

Rest drong dan ook aan op een wervingsreglement dat voor het gehele land geldig zou zijn. Daarbij was het noodzakelijk om het totaal wervingsplan van de Duitsers te kennen. Ook het probleem i.v.m. de uitvoering werd aangekaart. De voorzitter vond het geraadzamer dat het bepalen van de uitvoeringsmodaliteiten aan het Centraal Bestuur van de N.D.A.T. werd toevertrouwd. Dit Bestuur zou vervolgens de juiste richtlijnen aan de direkteuren doorspelen. Aan hen het initiatief overlaten, vond Van der Rest gevaarlijk. *La plupart des directeurs n'avaient pas la formation générale voulue pour se rendre compte des limites dans lesquelles ces engagements peuvent être souscrits* ([132]).

Ook de *Militärverwaltung* was erg bezorgd inzake de toestand van de Gewestelijke Bureaus die dan toch de eerste schakel konden zijn wat de werving voor Duitsland betrof. De bezorgdheid mondde uit in de beslissing van november 1940 om de Gewestelijke Bureaus tenminste één keer per maand grondig te kontroleren, de taak was voor de AER weggelegd. Van deze inspektie werd een verslag verwacht ([133]). Daarbij werden er maandelijks tussen de *Militärverwaltung* enerzijds en anderzijds het MvASV en de direkteuren van de voornaamste Gewestelijke Bureaus vergaderingen gehouden om een steeds sterkere duiding wat betreft een geordende arbeidspolitiek te verschaffen. Tijdens deze besprekingen werd er een status quaestionis opgesteld van de arbeidsmarkt in België. Men besprak vervolgens de bemiddelingscijfers voor België en Duitsland en het niveau van de werkloosheid. Ook de samenwerking tussen de Gewestelijke Bureaus en de OFK en FK werd van Duitse kant aangemoedigd. Zo raadde Schultze de *Werbestellen* aan om volledige «aanwerfpaketten» aan de Gewestelijke Bureaus over te maken die ze vervolgens onafhankelijk dienden in te vullen. Om hen deze opdrachten te verschaffen en tevens in het kader van de beroepsvorming werd door de *Gruppe VII* voorgesteld om twee keer per maand de direkteuren van de Gewestelijke Bureaus *auszurichten* ([134]). Konkreet zal dit betekenen dat de AER samen met de direkteuren vergaderingen zullen beleggen om de toestand van het ressort te bespreken. Het is erg duidelijk waarom de politiek van het minste kwaad zo moeilijk te kontroleren viel. Vele zaken werden immers plaatselijk aan de Gewestelijke Bureaus «gevraagd».

Het was niet onlogisch dat de N.D.A.T. reeds in 1940 door haar samenwerking met de *Werbestellen* als schandelijk voor het vaderland werd beschouwd ([135]). Niet alleen werd langs Duitse kant op (plaatselijke) samenwerking aangedrongen. Ook Hendriks — al dan niet op Duits aandringen — deed dit. Zo stelde hij uitdrukkelijk aan de direkteuren dat de

(132) FH 54, Brief van Van der Rest aan Verwilghen van 24 september 1940.
(133) G.R.M.A., T. 501, R. 118, *S(onder)A(nordnung)* nr. 30 van 14 augustus 1940, fr. 30.
(134) AGMG, doss. 80 B-46, 82 — TB nr. 11 van 1 december 1940 in : SEL 1, *op.cit.*, p. 98 — TB nr. 10 van [1 november 1940], p. 103 — MVG, MAR X, 1412-1419.
(135) J. GERARD-LIBOIS en J. GOTOVITCH, *op.cit.*, p. 156.

OFK en FK hogere overheden waren. Men was dan ook verplicht de vragen om inlichtingen uitgaande van deze instanties te beantwoorden en hun onderrichtingen strikt na te leven ([136]).

Een tweede metode om het aantal werklozen te laten verminderen was de tewerkstelling in hetgeen we gemakshalve *Deutsche Dienststellen* zullen noemen. Vanaf de inval was daar namelijk een grote behoefte aan personeel, zowel geschoold als ongeschoold. De belangrijkste kanalen hiervan zullen gedurende de hele bezetting dezelfde blijven, namelijk de *Organisation Todt* (OT), de *Marine* en de *Luftgau*. Om deze diensten van werkkrachten te voorzien werd de hulp van de N.D.A.T. ingeroepen ([137]). Het feit dat de N.D.A.T. hieraan zal meewerken is merkwaardig daar deze werken een uitgesproken militair karakter hadden. Een van de voorwaarden om mee te werken aan de tewerkstelling in Duitsland was juist het niet militair karakter van de werkzaamheden. Uiteraard kan men zich afvragen waar men in oorlogstijd deze grens moet trekken, als men hem *Überhaupt* kan trekken. In ieder geval zullen de Gewestelijke Bureaus ijverig en bekwaam meewerken inzake de bemiddelingen voor de OT. Zo stelt het *Tätigkeitsbericht* van de maand januari 1941 : *Vermittlungen (...) zu zahlreichen Baustellen der OT (..), die von den Belgischen Arbeitsämter zum Teil mit grossen Eifer und Geschick erledigt wurden* ([138]).

De houding van Verwilghen in dit verband was wat dubbelzinnig. Tewerkstelling in Duitsland met een militair karakter was voor hem onbespreekbaar. Een wat hypokriete houding, iedere tewerkstelling in Duitsland had een, in meer of mindere mate, militair doel. Toch lijkt het erop dat hij in een soortgelijke tewerkstelling voor Duitse opdrachtgevers in België geen graten zag. In een brief aan direkteur-generaal Hendriks verbood hij nl. niet de medewerking van de Gewestelijke Bureaus in dit verband. Wel wees hij erop dat bij weigering het art. 26 niet van toepassing was daar de werken een militair karakter hadden ([139]). Toch zullen ook hier verschillende weigerende werklozen hun stempelgeld voor een maand verliezen ([140]). In het najaar van 1941 werd deze dubbelzinnigheid van Verwilghen aanzienlijk opgeklaard. In een nota aan de Arbeidsambten stelde Verwilghen dat deze niet konden tussenkomen bij een werving voor *Deutsche Dienststellen*. De *Werbestellen* hadden zich daar uitsluitend mee bezig te houden. In oktober na aandringen zal Hendriks dan ook een mededeling naar de Arbeidsambten versturen waarin onderstreept werd dat «zeker niet aanvaard kon worden, het Arbeidsambt rechtstreeks te zien optreden voor de aanwerving van arbeiders, bestemd om werken van

(136) MVG, FRAA, DN, onderdeel Direktie, van 16 januari 1941.
(137) *Ab.*, fr. 742.496-497.
(138) TB nr. 13 van 2 februari 1941, p. C74-76.
(139) Geciteerd in FH 54, Brief van Verwilghen aan Plisnier van 4 maart 1941.
(140) MVG, Proces AA Kortrijk, Dok. nr. 314.

zuiver militaire aard uit te voeren» ([141]). In dezelfde mededeling werd omlijnd wat men onder deze militaire werken diende te verstaan. Met deze mededeling was Verwilghen in het geheel niet gelukkig. Z.i. was deze richtlijn een staaltje van vaagheid en daarom niet effektief. Hij eiste bijgevolg dat ze werd ingetrokken ([142]). Dit gebeurde ook. De vraag is echter wiens mening voor Hendriks doorslaggevend is geweest. Schultze zou eveneens persoonlijk de intrekking van deze mededeling op het Rijksarbeidsambt geëist hebben, zonder dat er een nieuw ontwerp uitgewerkt werd. Want vond Verwilghen deze mededeling te ver gaand, Schultze meende net het tegenovergestelde. Van een nieuwe regeling wilde hij niet weten. Geen richtlijn was voor hem beter dan een slechte ([143]).

Een derde manier om de werkloosheid van bovenaf tegen te gaan, gebeurde via het Kommissariaat voor 's Lands Wederopbouw (KGvLW). Het KGvLW was een idee dat door het militair bestuur zelf gelanceerd werd, dit reeds in juni 1940 ([144]). De *Militärverwaltung* merkte er bij op dat de maatregelen i.v.m. wederopbouw veel arbeiders vereisten en relatief gezien weinig materialen. Ook was het het middel bij uitstek om de bevolking tevreden te stellen. Als Kommissaris-Generaal werd Verwilghen door de Duitsers naar voor geschoven. Zijn taak werd samen met zijn benoemingsbesluit vastgelegd: «de tewerkstelling van de arbeiders, het herstellen van de verkeerswegen, van de beschadigde steden, gemeenten en onroerende goederen, en het opnieuw in werking stellen van de ekonomische bedrijvigheid in het algemeen» ([145]). Ook bij deze vorm van tewerkstelling zullen de Gewestelijke Bureaus (later Arbeidsambten) aktief meewerken. We gaan er hier echter niet dieper op in daar het om een relatief gering (enkele tienduizenden) aantal ging. Daarbij waren deze werkzaamheden slechts tijdelijk daar de herstellingen eens uitgevoerd raakten en de werkloosheid zienderogen afnam. Vermelden we tot slot nog dat naderhand vooral «asocialen» naar de werven van de wederopbouw gestuurd werden. De rigide interpretatie van Hendriks van deze term zorgde voor een zware rel met zijn overste Verwilghen ([146]).

---

(141) SEL.2., *op.cit.*, p. 102-103 (3).

(142) FH 17, Brief van Verwilghen aan Hendriks van 15 oktober 1941.

(143) FH 17, Mededeling nr. 160a N.D.A.T. van 15 oktober 1941 — MVG, MAR X, 1430-1436 — FH 17, Brief van Houben aan Bolle (beiden werkzaam op het MvASV) van 30 december 1941.

(144) TB nr. 3 van 19 juni 1940, *Anlage* 2, AE, p. 3.

(145) VDW, *op.cit.*, p. 76-77 — W. STEENHAUT, *op.cit.*, p. 187-190.

(146) Met «asocialen» werden «werkschuwe werklozen» bedoeld. Een nota van Hendriks omschreef deze nietszeggende termen. Deze asocialen kwamen vervolgens in aanmerking voor speciale werven. Volgens Verwilghen volgde hij daarbij de zienswijze van Schultze volledig en dit vond de Sekretaris-Generaal ongehoord. Zijn eis om de gewraakte mededeling in te trekken werd echter niet gehoord.

4. GEDREVEN DOOR VERORDENINGEN

Dat de *Militärverwaltung* gretig gebruik maakte van de diensten die de Arbeidsambten haar konden bieden, toonden we reeds aan. Vanaf september 1941 ging het Militair Bestuur echter een stap verder. Terwijl de Duitsers voorheen gebruik maakten van het wettelijk kader dat door de Besluiten van de Sekretarissen-Generaal tot stand was gekomen, ging men inzake arbeidsregulering nu over tot het uitvaardigen van eigen verordeningen. Tot grote ergernis van het Komitee, uiteraard tegen deze verordeningen gekant, werd een belangrijk deel van de uitvoering gedelegeerd aan het Rijksarbeidsambt en voorts de Arbeidsambten. Het spreekt vanzelf dat dit de verhouding tussen dat Komitee en het Rijksarbeidsambt grondig kon verzieken. Het is immers duidelijk dat de *Militärverwaltung* deze bevoegdheidstoewijzing aan het Rijksarbeidsambt nooit zou aangedurfd hebben wanneer ze niet op een voldoende wijze op zijn medewerking kon rekenen. Het Rijksarbeidsambt zal dit vertrouwen niet beschamen.

Van kwaad naar erger

Met de Verordening «tot vrijwaring van de vereiste werkkrachten en tot vermeerdering van het personeel in de Belgische steenkoolmijnen» werd deze werkwijze voor de eerste maal toegepast ([147]). Met deze verordening werd de opzeggingstermijn op zes maanden gebracht. Tevens konden oudkompels slechts met de toestemming van het Arbeidsambt in een andere sektor worden tewerkgesteld. Onderhandelingen dienaangaande met het Komitee waren mislukt en de bezetter trok dan ook zijn konklusies. Zelf ingrijpen dus en men schuwde de hulp van het Rijksarbeidsambt daarbij niet. Het MvASV zat natuurlijk grondig verveeld met deze tegenstrijdigheid. Het Rijksarbeidsambt was een stukje Belgische administratie en Verwilghen droeg er de verantwoordelijkheid voor. Een deskundige werd geraadpleegd maar deze zag geen juridische graten in een passieve medewerking. Reeder had het echter zo niet begrepen. Voor hem was een passieve medewerking gelijk met een virtuele medeplichtigheid aan een overtreding tegen de Verordening. Hij stond erop dat bv. overtreders door de Arbeidsambten aan de FK werden meegedeeld, een aktieve medewerking dus. Alweer werden deskundigen geraadpleegd (o.w. Galopin). Zij gaven Verwilghen de raad om de Duitsvriendelijke richtlijnen te verstrekken, hun Duitse herkomst erbij vermeldend. Verwilghen zag dit niet zitten. Erg eervol was het niet en de positie van het Ministerie t.o.v. het Rijksarbeidsambt zou er niet sterker op worden. Een positie die al bijzonder zwak was. Uiteindelijk zal het MvASV zich bij de zaak neerleggen, zich troostend met de gedachte dat de zaak niet belangrijk genoeg was om een stevig incident uit te lokken ([148]).

(147) SEL.2., *op.cit.*, p. 97-100 en p. 99 (2).
(148) VDW, *op.cit.*, p. 161-162.

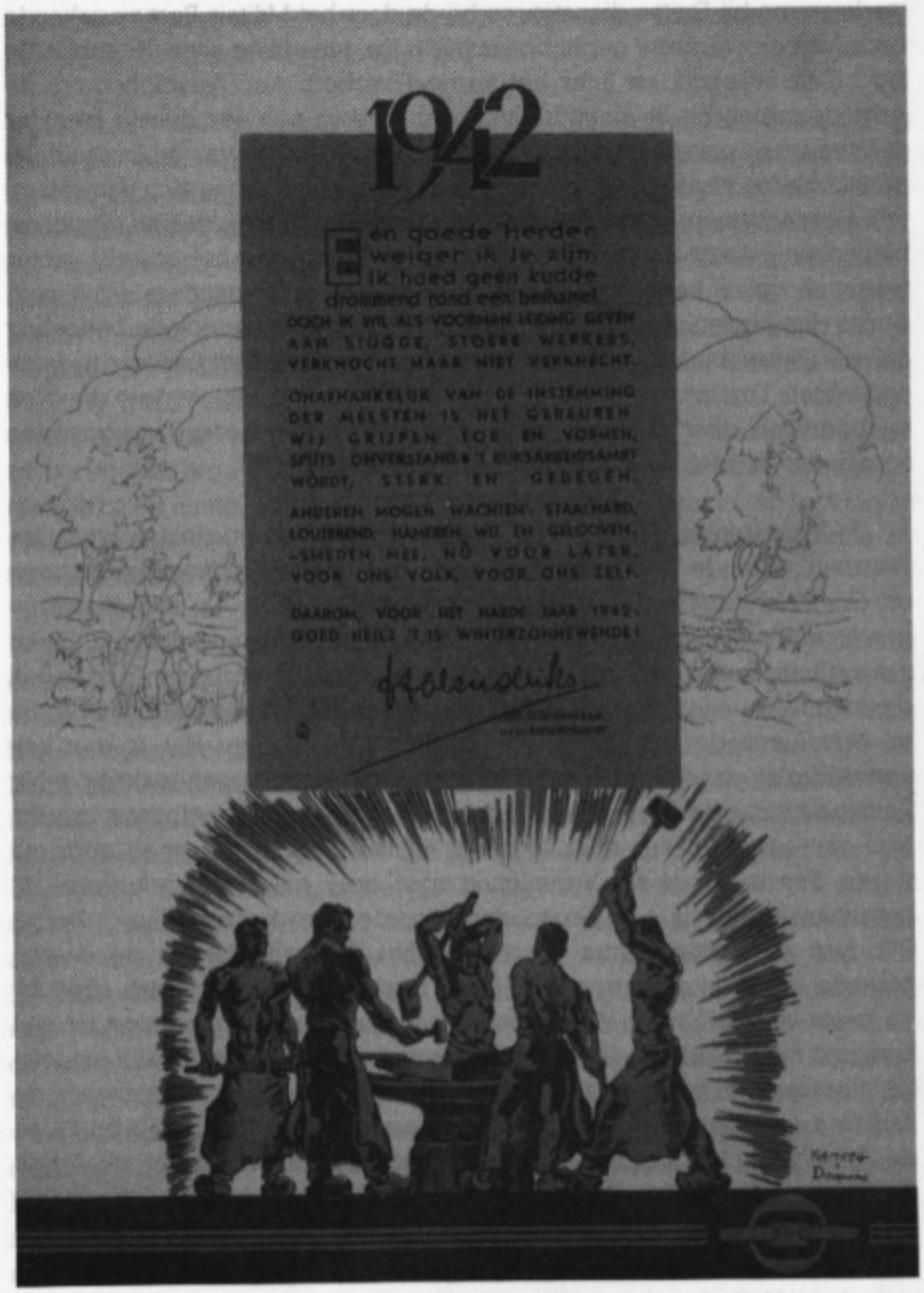
1942
en goede herder
weiger ik te zijn.
Ik hoed geen kudde
drommend rond een beiaard.
DOCH IK WIL ALS VOORMAN LEIDING GEVEN
AAN STUGGE, STOERE WERKERS,
VERKNOCHT MAAR NIET VERKNECHT.
ONAFHANKELIJK VAN DE INSTEMMING
DER MEESTEN IS HET GEBEUREN
WIJ GRIJPEN TOE EN VORMEN,
SPUITS ONVERSTAND. 't RIJKSARBEIDSAMBT
WORDT, STERK EN GEDEGEN.
ANDEREN MOGEN WACHTEN, STAALHARD,
LOUTERENDE HAMEREN WIJ IN GELOOVEN,
-SMEDEN MEE, NÚ VOOR LATER,
VOOR ONS VOLK, VOOR ONS ZELF.
DAAROM, VOOR HET HARDE JAAR 1942:
GOED HEILE 't IS WINTERZONNEWENDE!

De Verordening kreeg echter snel navolging. Ook hier werd de publikatie veroorzaakt door het dwarsliggen van het Komitee, ook hier kreeg het Rijksarbeidsambt een belangrijke uitvoerende taak toegewezen. In januari 1942 werd namelijk de Verordening «inzake tewerkstelling van werknemers bij Duitse diensten en bij de door het Militair Bestuur erkende bedrijven en werken» gepubliceerd ([149]). De aanleiding voor de publikatie lag bij de weerzin, en later het formeel verbod, van Verwilghen om de Arbeidsambten bij de bemiddeling voor werken met een militair karakter te laten meewerken. Na gevat ingrijpen van Schultze was de bestuurlijke situatie hierna wat in het ijle geraakt en een regeling drong zich dan ook op ([150]). Daar kwamen echter nog andere motieven bij : een dalend werkloosheidscijfer; de wens van de *Militärverwaltung* om het steeds groter wordend aantal Belgische arbeiders die in meer of mindere mate voor Duitse doeleinden werkten wat in kaart te brengen; maar ook de bedoeling om de Duitse bedrijven en diensten dezelfde *Benutzungszwang* te laten ondergaan. Disciplinair viel er nl. nogal wat aan te merken op deze diensten en bedrijven daar ze bij het aanwerven vaak met betere voorwaarden schermden zonder dat de OFK en FK ervan wisten ([151]).

De Verordening zelf stipuleerde dat inzake de tewerkstelling bij Duitse Diensten, erkende bedrijven of erkende werven, de *Feldkommandanturen* en *Oberfeld-kommandanturen* verantwoordelijk waren. Op hun aanwijzingen en indien nodig werden de Arbeidsambten hierbij ingeschakeld. Eigen aanwerfinitiatieven door de bedrijven werden strikt verboden. Ontslagen dienden te worden voorgelegd aan het plaatselijk Arbeidsambt of OFK die er vervolgens de mogelijke goedkeuring aan hechtte. Het is dan ook verwonderlijk dat de publikatie van deze Verordening geen reakties in het Komitee losmaakte. De medewerking van het Rijksarbeidsambt was immers heel wat schandelijker daar er strikt militaire doeleinden mee gemoeid waren. Pas in maart zal Verwilghen naar deze maatregel refereren. Hij beschouwde het als een eerste stap naar de Dienstverplichting in België ([152]). Juist een maand later verstuurde het Rijksarbeidsambt de daarbij horende uitvoeringsmaatregelen. Deze modaliteiten hielden zich strikt bij de geest van de Duitse Verordening en beperkten zich allerminst tot een passieve medewerking. Ook hier moesten de Arbeidsambten alle mogelijke inbreuken signaleren aan de OFK en FK. Opvallend is trouwens de nadruk die op de wenselijkheid van samenwerking tussen de OFK en FK en de Arbeidsambten werd gelegd. Tenslotte wilde Hendriks van elk Arbeidambt een gedetailleerd overzicht van alle werkzaamheden, die in het kader van deze maatregel werden uitgevoerd ([153]). Hoe deze richtlijnen tot

(149) VO van 29 januari 1942, in : *VO-Blatt* 67/5, p. 840-842.
(150) Zie de diskussie inzake de bemiddeling voor de *Organisation Todt*.
(151) *Ab.*, fr. 742.485 en 742.561-562.
(152) VVK van 13 maart 1942.
(153) MVG, FRAA, 0/6060, Mededeling nr. 180 van 28 februari 1942.

stand zijn gekomen, weten we niet. Vast staat evenwel dat Verwilghen zich hierover stevig moet boos gemaakt hebben. Ook was het nu wel duidelijk dat de *Militärverwaltung* van haar verordeningsrecht wel degelijk zou gebruik maken van zodra een toestand op de arbeidsmarkt haar niet aanstond. Algauw zal een tweede stap volgen, de Dienstverplichting in België. Op zes maart werd de stap gezet.

Het kan gewoon geen toeval zijn dat deze gehate bepaling gebukt ging onder de benaming *Verordnung über die Sicherstellung des Kräftebedarfs für Arbeiten von besonderer Bedeutung*. In navolging van de Duitse inwoners konden nu ook Belgen verplicht worden om een bepaald werk in het ambtsgebied van von Falkenhausen uit te voeren. Dit omvatte naast België ook de twee Noordfranse departementen Nord en Pas-de-Calais. Voortaan werd het mogelijk bedrijven (zowel partikulier als openbaar) te verplichten bepaalde werknemers af te staan. De duur van deze Dienstverplichting werd door de uitvoerende instanties bepaald en kon zonder hun toestemming niet verbroken worden. De FK resp. OFK werden met de uitvoering van deze maatregel belast. Net als de Arbeidsambten overigens, die hierbij de aanwijzingen van de plaatselijke Duitse autoriteiten hadden te volgen. Welke de uitvoerende maatregelen waren, werd pas later duidelijk daar het Militair Bestuur ze pas eind april publiceerde ([154]).

Met hun protesten hebben de Sekretarissen-Generaal echter niet zolang gewacht. Daarbij ligt het voor de hand dat de positie van Verwilghen zwaar in het gedrang kwam. De onderhandelingen die de Sekretaris-Generaal met vertegenwoordigers van Reeder voerde, maakten algauw duidelijk dat beide standpunten moeilijk te verzoenen waren. Volgens Verwilghen was het het MvASV onmogelijk geworden om nog enige autoriteit over het Rijksarbeidsambt uit te oefenen. De legitimiteit van dit gezag werd door de *Gruppe VII* niet betwist maar het sprak volgens de onderhandelaars vanzelf dat de bezetter het recht had die bevelen te geven aan het Rijksarbeidsambt wanneer het Ministerie dit weigerde te doen. Daarbij had het Rijksarbeidsambt reeds herhaalde keren laten verstaan dat het een heel eigen koers wilde varen, een koers die de Duitse prerogatieven niet ongenegen was (cfr. supra). Beterschap in de relaties tussen het Departement van Arbeid en het Rijksarbeidsambt was er dus niet te verwachten. De verantwoordelijkheid van Verwilghen over het Rijksarbeidsambt en Hendriks eigengereide koers waren niet erg verenigbaar. Verwilghen, die begreep dat zijn aanwezigheid onderdeed voor deze van Hendriks, raadpleegde Galopin over een mogelijk ontslag. Het advies was gunstig en meteen kon Verwilghen zijn ontslagbrief opstellen ([155]). In een brief aan Eggert Reeder werd dit gemotiveerd. Vreemd genoeg was de Verordening zelf niet de hoofdreden van het ontslag. *Par ailleurs, dès lors que des*

(154) VO van 6 maart 1942, in: *VO-Blatt*, 68/2, p. 845-846 en VO van 30 april 1942, in: *VO-Blatt*, 75/2, p. 907.

(155) VDW, *op.cit.*, p. 203 — FH 12, Nota van Houben van april 1942.

services sous mes ordres doivent, dans l'exécution de leurs fonctions, s'en remettre à l'appréciation discrétionnaire de l'Autorité seule, ma présence à la tête du département ne se conçoit plus. Or il résulte de l'Ordonnance (...) que les Offices belges du Travail (n.v.d.a. Arbeidsambten) *seront chargés d'exécuter les instructions qui leur seront données directement par les Autorités allemandes.* In deze omstandigheden kon hij onmogelijk Sekretaris-Generaal blijven daar dit *(était) une atteinte grave à des principes qui s'imposent à mon respect et l'action de services qui me sont hiérarchiquement subordonnés* ([156]).

Men mag niet denken dat Reeder zo opgezet was met het vertrek van Verwilghen. Hij vond het wel een zwak figuur, maar gaf toe dat de Sekretaris-Generaal zowel bij werkgevers als bij werknemers over een aanzienlijke ruggesteun beschikte. Zijn ontslag kon de kritieke toestand van de tewerkstelling enkel maar bemoeilijken ([157]). Het Komitee was echter met deze ontslagbrief helemaal niet ingenomen. Ter verdediging riep Verwilghen o.a. het mobilizatieboekje in (rechten en plichten van ambtenaren in oorlogstijd). Daar stond zwart op wit dat iedere ambtenaar diende ontslag te nemen wanneer de bezetter hem dingen vroeg die onverenigbaar waren met de trouw jegens het vaderland. Terecht counterden de andere leden van de vergadering met het argument dat zijn opvolger in net dezelfde situatie terechtkwam. Eveneens kon de publieke opinie de indruk krijgen dat de andere Sekretarissen-Generaal bereid waren aan de uitvoering van de Verordening mee te werken. Verwilghen gaf niet toe en verstuurde een dag later (21 maart) *après mûre réflexion* de reeds geschreven brief ([158]).

Het ontslag van Verwilghen zal zware moeilijkheden veroorzaken aan de top van het Ministerie van Arbeid en Sociale Zaken. Geen enkele van zijn opvolgers (niet minder dan vijf !) zal een vaste benoeming in de wacht slepen, allen waren a.i. in funktie. Op deze manier was de kontinuïteit uiteraard niet verzekerd, hetgeen de onafhankelijkheid van het Rijksarbeidsambt bevorderde. In het kader van dit artikel kunnen we echter geen aandacht besteden aan het hoe en waarom van de benoemingen en ontslagen aan de top van dit ministerie. Vermelden we echter dat het Rijksarbeidsambt en de houding van zijn Direkteur-Generaal Hendriks er voor heel wat tussen zaten ([159]).

De verhouding van het MvASV met de Militaire Regering was dus erg precair. De *Gruppe VII* was zich hiervan goed bewust. Schultze en zijn ploeg beurden zich echter op met de gedachte dat de samenwerking met

(156) FH 24, Brief van Verwilghen aan Reeder van 19 maart 1942.
(157) G.R.M.A., T. 501 R. 105, *Jahresbericht* dec. 1941 tot 15 maart 1942, van 16 maart 1942, p. 30.
(158) VVK van 20 maart 1942 — FH 24, Brief van Verwilghen aan Plisnier van 21 maart 1942, aan Van Roey van 20 maart 1942 en aan Frédéricq eveneens van 20 maart 1942.
(159) Zie hiervoor VDW, *op.cit.*, p. 201-207, p. 214-219 en p. 231-233 — B. BRINCKMAN, *op.cit.*, p. 115-175.

het Rijksarbeidsambt goed verliep. Een nauw kontakt en een permanente kontrole en waakzaamheid achtte Schultze toch onontbeerlijk. Logisch ook als men de Verordening bekijkt die de uitvoeringsmodaliteiten bepaalde ([160]). Daaruit blijkt dat de gehele uitvoering van de Verordening was toevertrouwd aan de Arbeidsambten. Zo mocht een Arbeidsambt de Dienstverplichting (DV) voor een bepaalde werknemer uitspreken of beëindigen. Bedrijfsleiders uit de privésektor werden gevraagd om de personeelslijst binnen de maand naar het Arbeidsambt te sturen in wiens ressort zich het bedrijf bevond. Ook waren ze verplicht om binnen de drie dagen alle afdankingen en aanwervingen aan hetzelfde Arbeidsambt te melden. Eind mei stuurde Hendriks de uitvoeringsbepalingen rond aan de Arbeidsambten (bijlage 1). Deze bepalingen waren hem door de *Militärverwaltung* meegedeeld.

Met de richtlijn werd duidelijk gesteld wanneer van een DV moest afgezien worden of juist toegepast worden. Vier kategorieën van personen kwamen in aanmerking om dienstverplicht te worden. Vooreerst de arbeiders die voor «opvoedingswerken» aangeduid waren, «werkonwilligen». Ook sjacheraars werden gevizeerd. Men noemde hen tevens «personen die geen geregelde, normale bezigheid uitoefenen». Een derde kategorie bestond uit «werkkrachten die vrijkomen t.g.v. de voor (*sic*) nodig beschouwde rationaliseringsmaatregelen in bepaalde Belgische bedrijven». Hoe men juist tot deze rationalizering overging, weten we niet. Het valt echter aan te nemen dat de operatie parallel was met de uitkamming van het handels-, bank- en verzekeringswezen in 1943. Deze operatie zullen we verder behandelen. Een laatste kategorie bestond uit werklozen die niet bereid waren om vrijwillige arbeid in Duitsland of voor de OT te verrichten. Een dikke maand later zal men echter deze kategorieën opnieuw definiëren. Opvallend is daarbij dat de eerste en de laatste kategorie niet langer voor DV in aanmerking kwamen. De DV mocht nl. niet gebruikt worden als een sanktie, maar enkel als een technisch middel om de mensen daar te krijgen waar ze om ekonomische of «edukatieve» redenen noodzakelijk waren. Dat was ook de teneur van het Arbeidsbestel. De Arbeidsambten kregen dan ook de raad geen bedreigingen te uiten, enkel het nut van de hele operatie moest aangeduid worden. Een nieuwe kategorie van arbeiders werd voortaan ook bij de regeling betrokken. Personen die niet in hun beroepssektor werkzaam waren — waar tekorten bestonden — konden verplicht worden hun oorspronkelijk beroep terug op te nemen.

Voorts werd met de eerste uitvoerende bepalingen uitgelegd wie men als werknemer kon beschouwen en wat juist een privébedrijf was. Dit met het oog op de personeelslijsten die de bedrijven naar de Arbeidsambten

(160) MVG, MAR X, 1467-73; AN dd. 30/04/42, in: *VO-Blatt* 75/2, p. 893.

moesten zenden. Een verplichting waar vele bedrijfsleiders het knap moeilijk mee zullen hebben (zie verder). Hendriks drong er in deze mededeling op aan om de maatregelen zo breed mogelijk te interpreteren. Vergeten we niet dat vooral erkende bedrijven en werven in aanmerking kwamen om dienstverplichte arbeiders op te nemen. De FK of OFK beslisten over de erkenning van de bedrijven of de werven. Toch is het zo dat de Arbeidsambten van een DV voor Frankrijk, Duitsland en werven met militair karakter afzagen ([161]).

Personeelslijsten

Voor bedrijfleiders lag de plicht om personeelslijsten in te dienen erg gevoelig. Deze verplichting was ten dele reeds met de april-besluiten doorgevoerd. Als argument om ze niet af te leveren werd toen door Verwilghen beweerd dat de Duitse overheid zelf eerst het initiatief moest nemen. Met de Verordening van 30 april 1942 was dit initiatief duidelijk genomen. Voor de bedrijfsleiders werd de weerzin hierdoor niet beperkt, daar deze lijsten nu duidelijk gekoppeld werden aan de dienstverplichting. Eén maand tijd kregen de werkgevers om de stukken in te leveren, maar algauw bleek dat velen niet op het verzoek waren ingegaan. Dit noodzaakte de Duitsers de termijn met een twintigtal dagen te verlengen. Hendriks die het bericht de wereld instuurde, stipte daarbij aan dat de *Militärverwaltung* niet zou overgaan tot het beboeten van ondernemers die nog niet in orde waren. Enkel wanneer de bedrijfsleider het indienen uitdrukkelijk had geweigerd ging men ingrijpen ([162]). De Arbeidsambten waren trouwens al gestart met de follow-up van alle geregistreerde gegevens. Tenslotte mogen we niet vergeten dat deze maatregel een goede stimulans was om het Arbeidsbestel verder uit te bouwen. Met al deze gegevens kon het Rijksarbeidsambt beginnen met de oprichting van de bedrijvenkartoteek. Het zou dan ook naïef zijn te denken dat van de instelling enige goodwill te verwachten viel t.o.v. de «vergetelheid» van de bedrijfsleiders.

Zo werd een draaiboek opgesteld dat de verantwoordelijken bij de Arbeidsambten dienden te volgen om deze bedrijven aan te pakken. Tien dagen kreeg de bedrijfsleider om in regel te komen, daarna werd de OFK of FK ingeschakeld. Tekenend in dit verband is dat Hendriks zelf niet te beroerd was om persoonlijk aan de *Gruppe VII* lijsten van bedrijven door te geven — met meer dan 500 arbeiders in dienst — die «wettelijk» niet in orde waren. Hij deed dit naar aanleiding van een onderhoud met Schultze, nog voor het einde van de verlengde inleveringstermijn. In dit verband heeft Hendriks zeker drie «informatieve» brieven aan de *Gruppe VII*

(161) AGMG, doss. 80 B-46, 10 — MVG, FRAA O/Mededeling nr. 189b van 4 juli 1942.
(162) MVG, FRAA 7/6050, Mededeling nr. 189a van 15 juni 1942.